

FÖLDES GYÖRGY

Utópia és felelősség: Gáll Ernő baloldalisága

Gáll Ernő a 20. század erdélyi magyar szellemi életének egyik legjelentősebb alakja volt. Határon innen nézve ez az 1970-es évekre vált világossá. Ekkortól már nemcsak a *Korunk* főszerkesztőjeként tartották számon, hanem számos fontos könyv szerzőjeként is, olyan művek alkotójaként, amelyek beleillettek az egyetemes magyar közgondolkodást akkor foglalkoztató, a nyugati marxizmust befogadó, az európai értékek elfogadását célzó áramlatba. Az 1980–1990-es években megjelent könyvei megerősítették ezt az ítéletet. Halála után kiadott naplója és levelezése pedig lehetővé teszi az életmű mélyebb elemzését és jelentőségének pontosabb felmérését. Ez azért is indokolt, mert a Gáll által feltett és megválaszolni igyekezett kérdések ma is aktuálisak, lett légyen szó a nemzeti-nemzetiségi problémákról, a nacionalizmusról vagy a környezeti és a háborús válságfenyegetésről. Gáll ezeket a témákat beemelte a szocializmus, a szocialista elmélet számára kiemelt fontosságú, megoldásra váró kérdéskörök közé, mivel ezeket a korabeli hivatalos ideológia szerint a csak a tőkés rendszerre jellemző feszültségeket a „létező” szocializmusban is létezőnek tekintette. Gáll úgy vélte, ez a fajta szembenézés vezethet el a baloldal szellemi megújulásához. A világ, a haza, a nemzet, a nemzetiség, az elnyomottak helyzete erkölcsi nyomásként nehezedett rá, és cselekvésre kényszerítette. Szerinte a baloldali értelmiség kötelessége, hogy ezt a nyomást megossza a társadalom minél nagyobb részével,

hogy közös cselekvésre biztassa azokat, akik a válságok terheit viselik, akik az igazságtalanságokat elszenvedik.

Mielőtt a tanulmány tárgyalásába belekezdenék, jeleznem kell személyes elfogultságomat. Szerencsémre Gáll Ernő a barátom volt, akinek sokat köszönhetek. Remélem, ez a tény nem akadályoz meg szakmám szabályainak és normáinak betartásában, a körültekintő és tárgyilagos értékelésben. Nagyban megkönnyíti ezt maga Gáll, akinél önkritikusabb, önmarcan-
golóbb embert nem ismertem életemben. Nem hiszem, hogy ezt a fajta önreflexiót bárki is megtakaríthatná azok közül, akik végigjárták azt az utat, amelyen a baloldali értelmiség járt a 20. század második felében. Tanulságos lehet ennek az életműnek az ismerete egy új korszak baloldali értelmisége számára is. Sőt, máshol tartanánk, ha az őhöz hasonló önvizsgálatot – akár az elmúlt negyedszázad kapcsán – elvégeznék a liberális és a konzervatív értelmiségi alkotók is. Így az ideológiai elköteleződést nem fátumnak tartó szereplők a magyar szellemi életben megtalálhatnák azt a közös alapállást, ami lehetővé tenné a vitát, az újragondolást is.

A baloldaliságról

Ahhoz, hogy a maga helyén tudjuk értékelni Gáll Ernő hozzájárulását a magyarság és a magyar baloldal szellemi életéhez, politikájához, célszerű tisztázni, milyen szempontok alapján jellemezzük, milyen mérce alapján értékeljük magyar baloldali gondolkodói, politikai tevékenységét. Mit jelentett a 20. század második és harmadik harmadában baloldali értelmiséginek lenni?

Amikor e kérdésekre válaszokat keresünk, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a baloldaliság történeti kategória, amelynek különböző korszakokban és helyzetekben más-más volt a tartalma. Sokféle baloldaliság létezett egymás mellett is, amelyek versengtek egymással.¹ Az pedig szinte sohasem, tehát

¹ Lásd erről például: Tony WRIGHT: *Régi és új szocializmusok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.

sem ellenzéki, sem hatalmi helyzetben nem volt magától értetődő, hogy az olyan alapértékek, mint az egyenlőség, igazságosság, szolidaritás és szabadság miként jeleníthetők meg egy adott történelmi helyzetben, és így milyen módon segíthetik a képviselni kívánt társadalmi osztály(ok), csoportok érdekeinek érvényesítését. Távlatok és napi kényszerek, az igények és lehetőségek konfliktusa kiküszöbölhetetlen ellentmondás a politikából, amely nemcsak a gyakorlat, hanem az elmélet számára is kihívást jelent. Helyzetelemzés, a baloldali értékek gazdagítása, és a törekvés az értékek összekapcsolására a különböző társadalmi érdekekkel: ezek alkotják a baloldali elméletalkotás szentháromságát. A megértés, a jövőkép és a gyakorlati, stratégiai célok kitűzése, e három feladat üzi, hajtja előre egymást, hol az egyik, hol a másik tart előbbre. Hol az ideológia tartja fogságban a gyakorlati politikát, hol a gyakorlat kerül ki az ideológiát, mond le egyes tételeiről; hol a helyzet változik meg, és érvénytelenít stratégiákat. Rövid idő alatt feleslegessé vagy konzervatívvá válhat egy doktrína, amely korábban előre vivő szerepet töltött be.

A baloldali elmélet nemcsak kritizálja a fennálló társadalmi állapotokat, hanem fogódzókat is ad a gyakorlati politizáláshoz, jövőképet alkot a többség számára, s mint ilyen ideológiát termel, keresi az utakat, amelyeken haladva meg lehet szerezni a politikai hatalmat és közelebb lehet kerülni az igazságos társadalmi berendezkedéshez. Meg kell találni azokat a konkrét gazdasági célokat, meg kell fogalmazni azokat a szociális követeléseket, amelyek a társadalom többségének is kielégítik az igényeit. A baloldaliságnak az a típusa, amely egy más világot, a szocializmus megvalósítását tűzte ki célul, nem nélkülözhetette a tudományos mélységű elemzést, és azt, hogy a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló gyakorlat és az elmélet ellenőrizték egymást. E három alkotóelem együttműködése elengedhetetlennek minősült egy olyan mozgalom számára, amely „túlgondolkodott” a kapitalizmuson, a polgári demokrácián, az adott geopolitikai körülményeken, és a fennálló társadalmi viszonyok gyökeres átalakítására törekedett. A radikális szocialista mozgalom úgy látta, hogy a politikai forradalom értelme a

társadalmi forradalom. Eredetileg mind a szociáldemokraták, mind a kommunisták úgy gondolták, hogy a forradalom egy hosszú osztályharc eredménye lesz. Később határt vontak közéjük a hatalom megragadásával és megtartásával kapcsolatos eltérő elképzelések – az erőszakról, a demokráciáról, a választásról, vagy a felkelésről, a diktatúra bevezetéséről vallott egymással ellentétes nézetek. Ugyanakkor a nemzetközi szociáldemokrácia hosszú ideig, még 1989-ben sem mondott le a demokratikus szocializmusról,² bár soha nem volt stratégiája annak belátható időn belül történő megvalósítására. Ez akkor derült ki a legvilágosabban, amikor a megszerzett parlamenti többség birtokában sem ment tovább részleges reformoknál.

Mindenesetre a szocializmust célul kitűző áramlat 1917 és 1980 között hegemon helyzetben volt a baloldal világában. Hiszen a szocializmus azok számára is viszonyítási pont volt, akik a sztálinizmus bűneit és az államszocializmus problémáit látva, mint káros utópiát, elutasították. Mindebből most az a fontos, hogy a hosszú és bonyodalmas építkezés, a többség megnyerésének követelménye komoly szerephez juttatta a munkásmozgalomhoz csatlakozó értelmiséget. Az ő feladatuk volt az ideológia, az értékek karbantartása, megújítása és közvetítése, részvétel a stratégia kidolgozásában, a szellemi hegemonia megszerzése. Az 1930-as évekig mind a kommunista, mind a szociáldemokrata mozgalom vezetésében kulcsszerepet játszottak az értelmiségiek, a komoly teoretikus felkészültséggel rendelkező mozgalmi emberek. A legfelső szinten sokszor nem váltak el egymástól a szerepek. Ezért a politikai, taktikai viták gyakran öltöttek ideológiai formát. E viták győztesei egyúttal az ideológia avatott, hivatott képviselői is lettek. Velük szemben a vesztesek sokszor az eretnekek sorsában részesültek. A harmincas évektől annyiban változott a helyzet, hogy a kommunisták körében egy személy, Sztálin kezében összpontosult a szervezeti, a politikai hatalom, és ő lett a fő ideológus is. Másként alakult a helyzet a szociáldemokráciánál, amely szerényebb

²A Szocialista Internacionálé 1989-es stockholmi nyilatkozata. *Társadalmi Szemle*, 1990/1. 33-45.

célokat tűzött maga elé, kötelezőnek tartotta a demokratikus játékszabályok betartását és lecserélhette vezetőit.

Mindenesetre a tömegmozgalommá válás, vagy a szovjet esetben a hatalomra kerülés, a bürokratikus működés, az apparátusok erősödése, a specializálódás problémát jelentett a szocialista mozgalmak számára. Új helyzet teremtdött a politikai vezetésükben, beleértve a működési módot, a személyi összetételt is. Távolság került egymástól az ideológia, a távlati célok és alapértékek világa és a napi politizálás, korábbi szoros egységük felbomlott, miközben kapcsolatukat fent kellett tartani. Olyan feladat volt ez, amely lehetőséget kínált a pártértelmiségnek eredeti szerepének megőrzésére, de egyúttal fenyegetést is jelentett számára, hiszen az elmélet és a gyakorlat között egyre növekvő távolság áthidalására tett erőfeszítései közben könnyen légüres térben találhatta magát. Egyszer túlságosan előreszaladt a politikai elvárásokhoz képest, másszor nem vette időben észre a helyzet, az irány változását, és lemaradt a változásokról. Talán paradox, de elmélet és gyakorlat között éppen akkor lett a legnagyobb az ellentét, amikor győzött a kommunista párt, és hatalomhoz jutva lehetőséget kapott eszméi valóra váltására. Más volt a helyzet a politikai vereségek, illetve hatalmi helyzetben a válságok idején, mert ezek önvizsgálatra ösztönöztek és kikényszerítették az elméleti munkát, egy új stratégia kidolgozását. Ilyenkor felértékelődött a baloldali értelmiség.

Elmélet és gyakorlat, távlat és aktualitás, stratégia és taktika vitája végigvonult a baloldal 20. századi történetén. Ellentétük vagy feloldódott – erre példa ellenzéki helyzetben a stratégia megváltoztatása, az ideológiai korrekció; hatalmi helyzetben pedig a reform – vagy bemerevedtek a pozíciók. Ilyenkor a baloldal irányzatokra osztódott, illetve elkülönült egymástól a politikai és a szellemi oldal. Ez az utóbbi szemszögéből nézve gyakran úgy jelent meg, mint kitartás, hűség a magasztos eszmék mellett – szemben a pragmatizmussal, a valóságba beleüppedő, önérdékű gyakorlattal. A gyakorlati politizálás felől a szakadás úgy volt interpretálható, mint a rég várt kiszabadulás a semmire sem jó, öncélú szellem rabságából. Sok kísérlet tör-

tént az ideológia és a gyakorlat közötti kapcsolat megőrzésére és helyreállítására, ezek komoly elméleti munkát és stratégiai jellegű változásokat követeltek. Ilyen volt a Lenin nevéhez kötődő új gazdaságpolitika, a szocializmus építése egy országban, az ausztromarxizmus, a népfront, az önigazgatás, a terv és piac összekapcsolása, az eurokommunizmus, végül a diktatórikus hatalom leépítésére tett megkésett próbálkozás, amely egy vegyes gazdasági rendszer kialakításával kapcsolódott össze.³ Ebben a tanulmányban nem foglalkozom az ellentét megoldásának másik típusával: amikor a baloldal másik frakciója az államszocializmus negatív tapasztalatait is tudatosítva lemondott a végcélről, a szocializmus megvalósításáról, és ilyen alapon igyekezett közelíteni az értékek és érdekek világát, kereste a kapitalizmus megszelídítésének lehetőségeit.⁴ Az 1930-as évek közepén a baloldali értelmiség még nem kényszerült arra, hogy válasszon a végletek között, fel sem merült, hogy az ellentétet úgy szüntessék meg, hogy lemondanak a végcélről. A leninizmusban (sztálinizmusban) éppen ez volt a vonzó: a feltétlen ragaszkodás a szocializmushoz, a kérlelhetetlen harc a kapitalizmussal, a Szovjetuniónál sokkal erősebb tőkés világrendszerrel, az elnyomással, az imperializmussal, a fasiszmussal szemben. Ez a magabiztosság viszont erősen korlátozta az értelmiség ideológiaalkotó, stratégiai, alternatívaképző funkcióját. Így tevékenysége leginkább az értékközvetítésre, a propagandára, az aktuális politika szolgálatára korlátozódott.⁵ A szerepvessztéssel járó következményekkel szemben a pártértelmiség persze védekezett. Úgy lépett fel, mint az ideológiai örökség letéteményese, akinek a jóváhagyása szükséges a politikai cé-

³ Lásd a magyar reformtörekvéseket 1984 és 1988 között. E törekvés elméleti megalapozása érdekében íródott ugyancsak megkésett könyvem: FÖLDES György: *Hatalom és mozgalom 1956–1989*. Kossuth és Reform Könyvkiadó, Budapest, 1989.

⁴ KONOK Péter: *Az eszmék országútján. A nyugati szociáldemokrácia dilemmái 1945-től napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011.

⁵ Gramsci korán észrevette, hogy a totalitárius rendszerben az egy párt politikai funkciója az erkölcsi, kulturális befolyásolásra szorítkozik, a politikai kérdések is kulturális formát öltenek. – ANTONIO GRAMSCI: *Új fejedelem*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 41.

lok megvalósításához, az ehhez szükséges módszerek, eszközök alkalmazásához.⁶ Végül keserűen csalatkozott reményeiben.

Más volt a helyzet addig, amíg a kommunista párt valóságos mozgalomként működött, ameddig az a baloldali értelmiség, amely a gramscii értelemben szervesen kötődött a mozgalomhoz, fontos szereplője volt az ellenfelekkel folytatott harcnak, a lehetséges szövetségesek megnyerésének. Ilyenkor kifelé, de a politikai vezetés felé is úgy léphetett fel ez a csoport, mint az alapértékek védelmezője, a mozgalom képviselője. „Lefelé”, a tagság felé, viszont mint hatalmi tényező jelent meg, aki kritikájával irányt adhatott a belső elégedetlenségének, akinek befolyása van a vezetésre. Ez a kedvező egyensúly akkor borult fel, amikor a demokratikus centralizmusra való hivatkozással a végrehajtó szervek és személyek kisajátították a hatalmat a párton belül. Ezt követte a sztálini változat: a bürokratikus és diktatórikus vezetés, amely a korábban kapott feladatok elvonnásával alaposan leszűkítette a pártértelmiség mozgásterét. Erre a szerepfosztásra négyféle választ adhattak az érintettek. Alkalmazkodhattak a helyzethez, passzivitásba vonulhattak – például kutathattak, oktathattak –, szembeszállhattak a politikai vezetéssel, vagy elhagyhatták a mozgalmat. Egyik sem volt könnyű, főként nem az utolsó, mert az a renegátság vádját vonhatta maga után, amelyet kevesen vállaltak, hiszen eszményeiket nem szerették volna feladni.⁷

Az alkalmazkodás, a kritikai szerep feladása sokszor szinte észrevétlenül zajlott, sokszor csak akkor tudatosodott az érintettekben, amikor már késő volt, mert már betagozódtak az alárendelt, függő helyzetükbe. Ekkor mentsvárként rendelkezésükre állt a párt, az ügy felsőbbrendűségébe vetett hit, saját maguk hibáztatása, a törekvés az elveszett bizalom visszaszerzésére. A tisztességes értelmiségiek tanítottak, dolgoztak, igyekeztek konkrét ügyeket elintézni, felleptek azok érdekében, akiknek felemelkedését eredetileg is szolgálni akarták. Ebből is

⁶ Az ezzel kapcsolatos vívódásokat jól adja vissza KIRÁLY István: *Napló*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2017.

⁷ Közéjük tartozott Arthur Koestler. Egy másik eset Jorge Sempruné, ő jóval tovább húzta.

sok konfliktus származhatott, ráadásul nem oldotta fel a köztes helyzetet, mert ami a politikai vezetésnek sok volt, az az egyes szakmákban dolgozóknak, a támogatásra szorulóknak vagy a tagságnak általában kevés. Ez a magatartás kompromisszumokkal járt együtt, amelyek hasznosságát mindig meg lehetett kérdőjelezni, utólag pedig – a pártállami diktatúrák és az államszocializmusok bukása után – még inkább. Különösen élesen jelentkeztek a baloldali értelmiségi lét problémái ott, ahol nemcsak egy osztály, nemcsak a társadalmi többség érdeke, emancipációja volt a tét, hanem egy nemzeti kisebbség sorsa is.

Ez az a háttér, amely szükséges a 20. századi kommunista értelmiség magatartásának megértéséhez és értelmezéséhez.

A cselekvés kellékei: a felelősség, az utópia és a realizmus

Nem kockáztatunk nagyot, ha megállapítjuk: Gáll Ernő a társadalmi igazságosságnak, az elnyomottak és kizsákmányoltak, a munkásosztály, a kisebbségek, az ember emancipációjának szentelte életét. Erről érett korszakának egyik művében így fogalmazott: „Indulhatunk a reneszánsz embereszményből vagy az ázsiai, afrikai kultúrák közösségiségéből, a lényeg az önmagát és a sorsát formáló ember, akit – ahogy azt Marx hangsúlyozza, meg kell szabadítani a méltatlan gazdasági függéstől.”⁸ Gáll – őt követve – elismerte a kapitalizmus modernizációs szerepét, de vádolta is azt, amiért terepet adott a kizsákmányolásnak, a nemzeti és osztályelnyomásnak. Ezért a nagy társadalmi problémák, a nemzeti kérdés megoldására csak a szocializmust látta alkalmasnak. E célokat a forradalmat hirdető kommunista párt vállalta magára.⁹ Gáll Ernőnek öntudatra ébredésekor

⁸ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése. A reményről és a méltóságról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 48.

⁹ Fontos emlékeztetnünk, hogy a korabeli elmélet szerint a forradalomra azért is szükség volt, mert általa tisztulhattak meg a tömegek a közös cselekvést akadályozó tudati, morális tényezőktől, amelyeket a polgári társadalom kényszerített rájuk. Lásd erről: LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 187.; SINKÓ Ervin: *Optimisták*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2014.

nem okozott nehézséget, hogy összeegyeztesse az egyetemes, az emberi értékeket és osztályérdekeket a nemzeti közösséggel és szabadsággal. Utólag így látta ezt: „Az internacionalizmus kötelezett a nemzeti elnyomás elleni harcra.”¹⁰ Saját megnyilatkozásai fontos fogódzót adnak szellemi-politikai pályaképének megrajzolásához. Kezdődött a szocializmus mindenhatóságába, földi megváltó erejébe vetett hittel. Ezt az időszakot a népfront, a fasizmus elleni harc váltotta föl. Ez nem eltávolodást jelentett az eszmétől, sokkal inkább arra a felismerésre épült, miszerint az „antifasizmusban feszülő korszerű tartalom is az emberibb jövőt munkálja”.¹¹ Utána jött a dogmatikus időszak, a sztálini marxizmus–leninizmus évtizede. Ezt váltotta a desztalinizáció, amelyet a marxista reneszánsz lehetősége és élménye teljesített ki. Ám a humanizálás, a demokratizálás, a reformok elmaradása megfosztotta Gáll Ernőt addig töretlenül vallott illúziói nagy részétől. Ezeket a nemzetiségi-kisebbségi problémák központi helyre emelése semlegesítette, amely azonban nem kevesebb kompromisszumkészséget követelt, hanem talán a korábbinál is többet. Végül az egyetemes kérdések kerültek érdeklődése és elméleti munkája előterébe. Mind a nemzetiségi, mind az egyetemes problematikát etikai oldalról vizsgálta. Méltóság, felelősség – ezek voltak kulcsfogalmai.

E rövid összefoglalásszerű felsorolás mellé nem tettem évszámokat, mert jelezni akartam, hogy az egyes időszakok gondolkodási és magatartástípusait nem lehet mereven elválasztani egymástól. Magyarázatot igyekszem adni, miért is ez a sorrend a baloldaliság formái között, és minek a hatására alakult, formálódott Gáll Ernő eszmevilága. Látszólag könnyű az értelmezés, hiszen mintha egyenes út vezetett volna az illegális politikálástól a népfronton át a szocializmusig és a szembenézés kényszerűségéig. Legalábbis világos a párhuzam, az ok-okozati összefüggés a kommunista mozgalom, a szocialista rendszer és Gáll életútja között. Küzdelem, felemelkedés, helyben járás, válság, összeomlás. Csakhogy vannak eltérések is. Az eszmék és

¹⁰ GÁLL Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 395.

¹¹ Uo. 385.

erkölcsök könnyebben túlélhetik a politikai, gazdasági válságokat, mint a rendszerek, és segíthetik a gondolkodó, az igazához és tisztességéhez ragaszkodó embert a túlélésben. (Persze az is igaz, hogy a rendszert is segíthették volna az önmegújításban, ha vezetői és aktív támogatói hittek volna az erejükben és új megoldásokat kerestek volna.)

Éppen ez az a sajátosság, ami miatt érdemes egy lélegzetnyi időre megállni, és a történeti áttekintés előtt kitérni Gáll baloldaliságának az emancipációhoz kötődő értékek képviselését kiegészítő, ha tetszik, szubjektív, de állandó jegyeire. A kanti kategorikus imperatívusszal kell kezdeni, vagyis a személyes és autonóm felelősségvállalással, a cselekvés kötelezettségével a világ, az emberiség, a társadalom gondjainak megoldásáért.¹² Szerinte ez az erkölcsi követelmény fölötté van a baloldaliságnak, de egyúttal következik is belőle. Kant nem avulhat el, már csak azért sem, mert az ő kora óta a helyzet romlott – jegyzi meg Gáll –, hiszen akkor az emberiség jövője biztosnak látszott, a létét nem fenyegette semmilyen veszély. 1945 óta azonban elpusztíthatja önmagát és az őt is éltető természeti erőforrásokat.¹³

Gáll szerint a baloldali ember szükségképpen forradalmár, mert az okokat, tehát a fennálló társadalmi viszonyokat akarja megváltoztatni.¹⁴ E törekvésében ugyanakkor annak is tudatában kell lennie, hogy az eszmények sohasem valósulhatnak meg maradéktalanul. A baloldali embert az idő – és persze valóság – érzéke óvhatja meg a keserű csalódásoktól, amelyek elkerülhetetlenek lesznek, ha ragaszkodik az életidegen eszményekhez. Ezért hangsúlyozza Gáll, hogy „a fennálló rend gyökeres bírálatát és (képzeletbeli) meghaladását a gyakorlati alkalmazás távlatában kell elvégezniük”.¹⁵ Szocialistának lenni annyi, mint hinni a világ megváltoztathatóságában, erre sarkallnak az utópiák. Hit és az eszmény nélkülözhetetlen az átalakulásért

¹² TENGELYI László: *Kant*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 111–117.

¹³ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 21–23.

¹⁴ Előszóval idézte Marxot, *A német ideológia* erről szóló passzusát.

¹⁵ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 220.

folýó harcban.¹⁶ A súlyos hibák elkövetésétől, a tévedésektől, a vereségekkel együtt járó kiábrándulástól a közösséghez tartozás, a szolidaritás védi, védheti meg a forradalmárt. Ebben a felállásban az egyén nem a közösség eszköze, hanem tagja. A közösség az egyén cselekvési tere, segítöje, személyiségét nem elnyomó, hanem annak kibontakozását lehetővé tevő aktív környezet. Mindezzel együtt a hűség az eszmékhez, a mozgalomhoz nem feltétlen, készen kell lenni az önvizsgálatra.¹⁷ Ez utóbbi megállapítás már inkább a keserű tapasztalatokból leszűrött utólagos, de aktualitását nem veszített következtetés. Bár ugyanezen a helyen Gáll azt is megjegyzi, hogy az áldozathozatalra való készenlét, vagyis az egyéni érdekek alárendelése a közösségnek továbbra is érvényes szabály. Utópia és realizmus: a távlatok szem előtt tartása, de nem égbe meredő tekintet. Hűség az elvekhez, de készség a kompromisszumokra. A közösség vállalása és az individualitás tisztelete. Olyan sarokkövek ezek, amelyek nem készen talált igazságokként, lecsiszolt formájukban épültek be Gáll baloldaliságába. Voltak, vannak általános vonások, de nincs örök érvényű baloldaliság, ha az több akar lenni, mint egy a szekták hosszú sorában. A lengyel szükségállapot bevezetése után Enrico Berlinguer, az olasz kommunista párt vezetője kijelentette: a létező szocializmus kimerítette energiáit, és így már nem szolgálhat mintául a demokratikus európai baloldálnak. Gáll ekkor azt írta a naplójába: „Azok az általános eszmények és elvek, amelyekben hitünk, és amelyekre hivatkozhatunk (társadalmi igazságosság, a kizsákmányolás és a nemzeti elnyomás felszámolása, a népek testvérisége stb.) érvényesek voltak és maradtak, nem igazolnak visszamenő hatállyal minden esetben. Sem a szándék, sem a következmény etikailag nem ad kielégítő megoldást. Mérlegre kell tenni minden akciót, szakaszt, egyént stb. [...]”¹⁸

Legyen így.

¹⁶ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 22.

¹⁷ GÁLL Ernő: *Tegnapi és mai önismeret*. I. m. 384–385.

¹⁸ GÁLL Ernő: *Napló I*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003. 93.

Messianizmus, magyarság és antifasizmus

Gáll Ernő politikai szocializációja a felháborodás és a félelem jegyében zajlott. Felháborodás a társadalmi egyenlőtlenségeken, igazságtalanságokon és a kisebbségek elnyomásán. Kereste a közösséget, amely harcol ezek ellen, és amely megvédi ezektől. Ilyen irányú tájékozódásában komoly szerepet játszott a saját polgári társadalmi státusza miatt érzett lelkiismeret-furdalás és a zsidó származás kettőssége. Ennek a kérdéskörnek jelentős szakirodalma van. Ez egyaránt hangsúlyozza az antiszemitizmus okozta „sérelemi plusz”, illetve a zsidó messianizmus és a szocialista utópia közötti rokonság szerepét a baloldaliság, a politikai üldöztetés vállalásában.¹⁹ Nem egyedi eset volt az övé a zsidó származású magyar fiatalok körében a 19. század végén és a 20. század első felében.²⁰ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ő nem ortodox zsidó vallású, hanem felvilágosult, a magyar társadalomba integrálódni, ahhoz asszimilálódni kész nagyváradi családban nőtt fel, vagyis esetében nem egyszerű átváltásról van szó a túlvilági megváltásból az e világi megváltásba.²¹ Jellemző, hogy amikor a „megtérésének” körülményeiről beszélt, akkor azt hangsúlyozta: megtagadta a hagyományos polgári értékrendet, a polgári demokratizmust és műveltséget.²² Persze gondolhatnánk azt is, a polgár mi volt hangsúlyozása a zsidó származás súlyának csökkentését szolgálta, de ez az önjellemzés, éppen egyik legjelentősebb eszszéjét, az *Ettersbergi* töprengéseket követi kötetében. Ebben az etikai-történeti tanulmányban Gáll a buchenwaldi haláltábor erkölcsi tapasztalatait, tanulságait dolgozta fel három évtized távlatából. Sorsvállalás három dimenzióban – ez a háromosztátú tér, amelyben Gáll Ernő élt, harcolt, alkotott. Kettőt örökölt is, de vállalt is. Családjától, városától kapta kettős identitását: a zsidót és a magyart. Az utóbbit meg is tagadhatta volna, de

¹⁹ TORDAI Zádor: Messianizmus, baloldaliság, zsidóság: Walter Benjáminról. *Medvetánc*, 1983/3–4. 13–31.

²⁰ GIDÓ Attila: Magyar-zsidó viszony Erdélyben a 20. század első felében. Forrás: real.mta.hu/16394/2/ (Letöltve: 2010. 12. 06.)

²¹ GÁLL Ernő: Kettős kisebbségben. *Korunk*, 1991/8. 957–969.

²² GÁLL Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. I. m. 390–391.

nem ezt tette, hanem szabad akaratából őrizte tűzön-vízen át. A harmadik dimenzió, a baloldaliság – nem függetlenül az előző kettőtől – teljesen a saját döntéseként formálta egésszé az életét. Ady nemzedékének alapállása nem tűnt el Váradról nyomtalanul, ott volt Trianon után is a város levegőjében. Az ottani zsidóságban, polgárokbán és munkásokban felmerülhetett az új rendhez, a román elithez történő igazodás gondolata, de nem ez vált az uralkodó magatartássá. Nagyvárad őrizte magyarságát. A város a magyar művelődés egyik bástyája maradt, ahol a progresszív emberek, Adyhoz méltóan, a nemzetért haragudtak, nem ellene. Gáll akkor is ragaszkodott magyarságához, amikor emiatt gyanakvással, értetlenséggel, elutasítással találkozott. Mind a három dimenzió kisebbségi sorsot kínált, ezeket együtt vállalta ez a partiumi-erdélyi fiatalember, aki később szívesen idézte Iszaak Babelt. A szovjet író az 1930-as évek közepén Moszkvában azt mondta Sinkó Ervinnek: „Magyarnak lenni már önmagában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnak és zsidónak lenni, ez azonban már egy kicsit több a soknál. Magyarnak és zsidónak lenni, és kommunista magyar írónak lenni, ez valóságos perverzitás. De magyarnak és zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan pincsikutya [...]”²³

Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk: Gáll Ernőt a szocializmusba vetett hite kötelezte a kisebbségi sors vállalására, az pedig a politikai, gazdasági és társadalmi emancipációért folytatott küzdelemre, a nemzeti elnyomás elleni fellépésre. Úgy érezte, a marxizmus kezébe adta azt az eszközt és azt a közösséget, amelyekkel meg lehet érteni és változtatni a világot. Az igazságtalanságok, ellentmondások, az osztálytársadalom működésének, belső természetének megértése kijelölte az emancipációhoz vezető utat. Ezt az utat nem lehet egyedül bejárni, ezért csatlakozott a szocialista munkásmozgalomhoz. A kommunista párt feladatokat adott neki, de egyúttal támaszt is je-

²³ SINKÓ Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek*. Forum Könyvkiadó–Magvető Könyvkiadó, Újvidék–Budapest, 372. Idézi: GÁLL Ernő: *Az erkölcs dilemmái*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1981. 232.

lentett. Egy olyan közösség tagja lett, amelyben a bajba jutottak iránti szolidaritás kötelező norma volt. Fél évszázaddal később ezt írta erről: „Számomra a marxizmus, majd a bolsevizmus egy mélyen igazságtalan, engemet léteben veszélyeztető rendszer elutasítását jelentette – és chiliasztikus várakozásoktól eltekintve – egy új, igazságos rend megteremtéséért vívott harcban való részvételre készítetett. Ez kiemelt a kispolgári környezet tehetetlenségéből, a zsidó milió önfeladó passzivitásából, értelmet adott létemnek. A népfronti szakaszban lehetővé tette a legjobb európai és nemzeti kisebbségi humanista hagyományokhoz való (különböző mértékű) kapcsolódást. A kommunizmus számomra nem jelentett semmilyen hatalmi pretenciót, semmilyen klikk-vetélkedést, mind eszmeileg, mind erkölcsileg ösztönző volt. Egy többé-kevésbé illuzórikus közösség tagjaként részem volt e közösség erkölcsi erényeiből, a szolidaritásból, a testvériség atmoszférájából, s mindez építően hatott személyiségemre. Egyidejűleg (azonban) egyrészt én sem vonhattam ki magam a dogmatizmus, a szektarianizmus személyiségsorvasztó hatása alól szellemi és erkölcsi értelemben, másrészt – szerepem arányában – osztoznom kell a mozgalom, a Komintern, a Szovjetunió hibáiban, sőt a bűneiért való felelősségben.”²⁴

Később, már a gorbacsovi időkben ugyanerről azt írta egyik legközelebbi elvbarátjának, Szász Jánosnak, hogy a hitük mákony is volt, amely „nem társult kellő kétellyel”. Erőt adott a fasizmus elleni harchoz, de hosszú távon bénítóan hatott erkölcsükre és szellemiségükre.²⁵ Gáll gyakran ostromozta önmagát azért a szellemi és erkölcsi fölényérzetért, ami a marxizmus vélt-valóságos birtoklása okán alakult ki benne és a kor kommunista értelmiségének és aktivistáinak körében. Hibáztatta magát azért is, hogy nem ismerte fel idejében a sztálinizmusban rejlő csapdát, szörnyűséget, képtelen volt bűneivel szembeállni.²⁶

²⁴ GÁLL Ernő: *Napló I. I. m.* 89–90.

²⁵ GÁLL Ernő: *Levelek. 1949–2000.* Sajtó alá rendezte: GÁLL Éva és DAVID Gyula. Válogatta: HORVÁTH Andor. Napvilág Kiadó–Korunk, Budapest–Kolozsvár, 2009. 550.

²⁶ Erre két végetes példa. Az egyik, hogy Gáll megróttta magát, amiért nem érzett lelkiismeret-furdalást azért, mert a haláltáborban a kommunis-

Mentségére több dolog szól. Fiatal volt, nem rendelkezett sok tapasztalattal a sztálinizmus gyakorlatáról, nem ismerhette a szovjet valóságot. A mozgalomhoz csatlakozásának idején változott a kommunista stratégia és taktika. A fasizmus megállítása lett a fő cél. Ezt a népfrontpolitika szolgálta. Ebben az időszakban a marxizmus–leninizmus addig megkérdőjelezhetetlennek gondolt igazságai kerültek zárójelbe. A szövetségesek keresése került az ellenségkeresés helyére. A kommunisták felülvizsgálták a polgársághoz, különösen a kispolgársághoz, a parasztsághoz való viszonyukat. Korábban a kompromisszumok merev elutasítása volt a jellemző, most a rugalmasság, a liberális és konzervatív ideológiákkal és politikákkal kötött tűzszünet felé tendált a nemzetközi kommunista mozgalom. A forradalom (a proletárdiktatúra, a szocializmus) erőltetését a polgári demokrácia védelme váltotta fel. Új megvilágításba került a nemzeti kérdés is. Mindez lehetővé tette Gáll számára, hogy kibővítse szellemi horizontját, kiszabaduljon a bevett dogmák kalodájából, abból, hogy az etikus magatartást a kispolgári érzelmességgel azonosítsa.²⁷

A dogma ereje

A kommunista pártok befolyásának növekedése és főleg a második világháborúban aratott szovjet győzelem végül nem a népfrontpolitika, hanem a sztálinizmus és a Szovjetunió visszaigazolását jelentette. Már csak azért is, mert a népfront is a sztálini politika része volt. Ezt az irányvonalat 1947–1948-ig a hivatalos marxizmus–leninizmus, vagyis a sztálinizmus nem változtatta meg. A kommunista pártok többé vagy kevésbé, de igyekeztek betartani a követelményeit, még ha a hatalom meg-

ta összetartás révén kapott kedvezményekben nem figyelt fel a későbbi előjogok csíráira. GÁLL Ernő: *Az ezredforduló kihívása*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986. 88. A másik, hogy nem vetített árnyékot a hitére az sem, amikor Buchenwaldból hazatérőben a brnói pályaudvaron egy szovjet katonára kifosztotta. GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 110–116. Ezeken az oldalakon Gáll a népfronthatás 1945 utáni kimúlását is magyarázza.

²⁷ GÁLL Ernő: *Tegnap és mai önismeret*. I. m. 391.

szerzése is volt a céljuk. Ebben az értelemben a népfront olyan kompromisszumot jelentett, amely vállalhatónak tűnt a kommunisták számára, illetve mindazon politikai erők számára, amelyek nem akarták restaurálni a világháború előtti társadalmi, gazdasági és politikai rendszert, illetve tisztában voltak az új geopolitikai helyzettel, azzal, hogy hazájuk a szovjet befolyási övezetbe került. Ez a helyzet a békés fejlődés lehetőségét, a demokratikus politizálás esélyét kínálta, de rendkívüli mértékben megnövelte a korábban törvényen kívülre szorított vagy periferikus helyzetben lévő kommunisták önbizalmát Kelet-Közép-Európában.

Gáll maga úgy magyarázta ezt, hogy a veszélyeztetettség, a feltétlen hit, a közösségi élmény, a világháborús siker és a felszabadulás vakká tette a sztálinizmussal szemben. Üldözöttből az antifasiszta ellenállás fiatal hőségévé lett, aki lehetőséget kapott eszméi megvalósítására, a közösség szolgálatára. „Messianizmusunk tudományos előrelátásnak bizonyult, és az a türelmetlenség, amellyel a tamáskodók, a más nézetet vallók aggályait, figyelmeztetéseit elutasítottuk, teljes erkölcsi hitelesítést nyert.”²⁸ A pokolból visszatért fiatalember 1945-ben vélhetően azt gondolta – mert ezt akarta hinni –, hogy a fasizmus legyőzésével a sovinizmus és a nacionalizmus is történelmi vereséget szenvedett. Ez akkor nem volt egy istentől, embertől elrugaszkodott feltételezés. Nem tűnt abszurdnak, hogy az előző évtizedek tapasztalataiból okulva a térség népei együttműködve előbb-utóbb szocialista útra lépnek. Úgy tűnt, a népfront a baloldal hegemoniájának köszönhetően a népi demokráciában folytatódik. Ez azt jelentette a térség kommunista pártjai számára, hogy a többi párttal, a társadalom nagy csoportjaival együttműködve és nem kizárásukkal, semlegesítésükkel lehet a kívánatos cél, a szocializmus felé közeledni. Az 1945–1947 közötti időszakban, akkor tehát, amikor az antifasiszta koalíció valamiféle fennmaradása, a nagyhatalmi együttműködés megőrzése mindkét fél számára jelentőséggel bírt, a kommunista teoretikusok is ennek megfelelően formálták az ideológiát. Ők a

²⁸ GÁLL ERNŐ: *Az erkölcs dilemmái*. I. m. 229.

stratégia rangján kezelték a népfrontpolitikát, és ennek jegyében befolyásolták pártjaik taktikai vonalvezetését is. Közéjük tartozott a magyar Lukács György.²⁹ A fokozatos előrehaladás már csak azért is elfogadható volt a számukra, mert tisztában voltak azzal, hogy bár hatalomra kerültek, de a társadalom nagy része gyanakvással, fenntartással figyelte tevékenységüket, azt, miként élnek kedvezményezett helyzetük lehetőségeivel. Ezért a realista kommunista ideológusok és politikusok a társadalmi többség bizalmának elnyerésén munkálkodtak. Sok pártvezető és értelmiségi gondolta akkor: a nagy tömeget kitevő parasztság és a polgárság bizonyos érdekeinek méltánylása lehetővé teszi a kapitalizmus és a szocializmus közötti békés átmenetet. Ami azonban reálisnak látszott a belpolitikában, az irreálissá vált a hidegháború kibontakozásával. Sztálin nem bízott az erőszakmentes haladásban, nem hitte, hogy az idő a Szovjetunióknak és a kommunista pártoknak dolgozik. Ezért, szemben az első időszakkal, amikor még türelemre intette a térség kommunista vezetőit, most előrehajtotta őket.³⁰ Végül, amikor már a hatalom ténylegesen a kommunista pártok kezébe került, és már a látszatot sem volt érdemes őrizni, akkor a szovjetizálás ideológiai megalapozása került előtérbe, miszerint a népi demokrácia is proletárdiktatúra. A tételt először Georgij Dimitrov ismertette 1948 decemberében a nyilvánossággal a Bolgár Kommunista Párt V. kongresszusán.³¹ Ez a meghatározás üzenet is volt, amely arra biztatott: a kommunista pártok iktassanak ki minden olyan ellenállási lehetőséget, amely akadályozhatja az előrehaladásukat, monopolizálják a hatalmat, és minél hamarabb kezdjék meg az iparosítást, a szovjetizálást, a szocializmus építését. Ez a fordulat váratlanul érte a népfront

²⁹ Lásd az alábbi tanulmánygyűjteményét: LUKÁCS György: *Irodalom és demokrácia*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947.

³⁰ Egy belső, az SZKP apparátusában készült 1947-es dokumentum azért bírálta a kommunista pártokat, mert nem hangsúlyozták a szovjet példa jelentőségét. SZÉKELY Gábor: *A Kominform 1947–1949*. In: FEITL István–IZSAK Lajos–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban, Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 68.

³¹ Őt követte még decemberben Boleslaw Beirut; majd RAKOSI Mátyás *A népi demokrácia néhány problémájáról* írt cikkében ismertette az új álláspontot. Lásd: *Szabad Nép*, 1949. január 16.

híveit, egyes vezetőket és ideológusokat, mert ők túlságosan elkötelezték magukat a fokozatos haladás mellett. Nem volt könnyű megértetni a párttagsággal sem, miként váltak a tegnapi szövetségesek mára ellenséggé.³² A balhét azoknak kellett elvinniük, akik a népfrontos vonalat teoretikusan is igyekeztek megalapozni.³³

Életkora, akkori felkészültsége miatt Gáll nem tartozott, nem is tartozhatott ebbe az első körbe. Újságíróként, szerkesztőként a tollával szolgálta pártja politikáját, s mint ilyen komolyan vette a népfrontot, a népi demokráciát, miközben nem engedett a magyarságából sem. Bár a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi élet teljesítményét igen kritikusan értékelte.³⁴ Mindezzel együtt Gáll a maga helyén „szerves értelmiségiként” tevékenykedett. Igyekezett az erdélyi magyar közvélemény számára elfogadhatóvá tenni a marxizmus-leninizmust, és maga is hozzá akart járulni a népfrontpolitikához. Ennek jegyében egy 1947 elején írt cikkében haladó demokráciának nevezte a Romániában kiépült berendezkedést. Ekkor a bukaresti pártközpontba rendelték, és az ügyben illetékes magyar párttisztviselő közölte vele: nem az ő dolga az elméleti kérdések feszegetése és megoldása.³⁵ Ebből meg kellett neki is – mint sok korabeli társának – értenie, hogy nem feladata az elméletalkotás, a politikacsinálás, értelmiségiként az értékközvetítésben, a kor nyelvén az ideológiai nevelőmunkában és a végrehajtásban kell részt vennie.

³² Elég csak azokra az ideológiai, politikai manőverekre gondolnunk, amelyeket a kommunista pártok Tájékoztató Irodájának 1947. szeptemberi megalakulása után a magyar párt vezetőinek végre kellett hajtaniuk. RAKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. II.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 709–710. RÉVAI József: Népi demokráciánk jellegéről. In: Uó: *Élni tudtunk a szabadsággal*. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949(?) 506–518.

³³ Magyarországon leginkább Lukács György és a háttérben Nagy Imre volt ebben érintve, illetve a kiemelkedő, korszakon túlmutató teoretikus, Bibó István.

³⁴ BENKŐ Samu: Gáll Ernő és az EME. In: FÖLDES György–GÁLFALVI Zsolt (szerk.): *Nemzetiség és felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 18–21.

³⁵ GÁLL Ernő: *Számvetés*. Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 12–13.

1982 elején Gáll – mint azt még látni fogjuk – a válság hatására idejét látta újragondolni a marxizmus, a szocializmus történetét. Ekkor látogatta meg az erdélyi magyar értelmiség új nemzedékének egyik képviselője, Molnár Gusztáv, aki kíméletlenül szembesítette az 1940-es, 1950-es években írt cikkeivel. Gáll ennek hatására elismerte, milyen kárt okozott önmagának is, saját szellemi erkölcsi életének „ideológiai holdkóroságával”.³⁶ Ez a már az önmegtagadás felé mutató önjellemzés akár az egész életút megtagadásához is elvezethetett volna. Ám a Gáll Ernőben dolgozó igazságérzet árnyaltabb, empatikusabb megközelítést követelt a szocializmus, az annak megvalósításán munkálkodók értékelésében. A szocializmus válságával szembesülve is tisztázandónak tartotta, hogy a Sztálin névével fémjelzett időszaknak minden cselekedete káros volt-e, és csak a későbbi csődöt készítette-e elő. Úgy látta, nem minden kommunista akció ítélnélhető el visszamenőleg, a koncepciók perkeit azonban semmivel sem látta igazolhatónak. Vélhetően a relativizálás szándékával, de azt is megjegyezte: a 20. század második felében senki nem lehet ártatlan, aki túlélte Auschwitzot, Hirosimát és a Gulagot.³⁷ Ez azonban nem azt jelentette, hogy mindenkit magával akart volna rántani a bűnbe, hogy menthesse magát, inkább arra vágyott: cselekedeteit, írásait, műveit egy történelmi mozgás részeként értelmezzék kritikusai és az utána következő generációk.

Kétségtelen, hogy éppen a történelmi mozgás lendítette túl Gáll Ernőt a dogmatikus gondolkodáson, a vakhiten, de ez a hatás nem automatikusan érvényesült. Az igazi ösztönzést a tanítás, az egyetemi katedra adta, mert az a szellemi fegyvertárának kiszélesítésére, tanulásra kényszerítette. A fordulatot pedig az SZKP XX. kongresszusa hozta meg.

Akkor értjük meg, milyen nehéz megszabadulni a dogmáktól, ha az eszmei-gondolati fejlődés ívét mégis kicsit távolabbra helyezzük a politikai életben zajló változásoktól. Ehhez az is szükséges, hogy a dogmatikus gondolkodást ne csak a sztálinizmus sajátosságának tartsuk, mint ahogy ez – nyilván nem ok

³⁶ GÁLL Ernő: *Napló. I. I. m.* 96–97.

³⁷ Uo. 90–91.

nélkül – abban az időszakban történt. Elég megszabadulnunk Sztálintól, az ő gondolkodásmódjától, vezetési módszereitől, és máris visszajutottunk a dialektikához, a tiszta marxi-lenini elmélethez – ez volt a kor hivatalos álláspontja. A valóságban azonban bonyolultabb volt a képlet. Sok szempontból felszabadító következményei lettek a szembefordulásnak a sztálinizmusmal, de ez még nem jelentette azt, hogy sikerült megszabadítani a szocialista ideológiát a merev tételektől, a klasszikusok betűihez való ragaszkodástól, a deduktív gondolkodástól, a történelmi haladás eleve elrendeltségének tételétől.³⁸

1956 nem lett vízválasztó Gáll politikai gondolkodásában, eszméitől nem távolította el. Bár nem fogadta el a hivatalos álláspontot, nem is fordult vele szembe. Nem a szocializmus csődjét látta a felkelésben, a rendszert alkalmasnak találta a hibák kijavítására. Ebben a munkában látta a maga szerepét. Erre eszközt kínált a *Korunk* újraindítása 1957 elején. Gáll a folyóirat főszerkesztője lett, és még egy ideig a prorektora a Bolyai Tudományegyetemnek.³⁹ Ekkor a Magyar Autonóm Tartomány még megőrizte eredeti formáját. Bár az 1956-ot követő romániai megtorlások árnyékot vetettek Gáll szándékaira, nyilván nem akarta földadni pozícióit. Onnan, ahonnan ő jött és ahol ő állt, nem volt magától értetődő a szocializmus csődjének látni a sztálinizmus csődjét. A kettő azonosítására később sem volt hajlandó. Utolsó könyvében is tiltakozott az ellen, hogy a totalitarizmus címszava alatt egyenlőségjel kerüljön a szocializmus és a fasizmus közé. Szerinte Hannah Arendt elemzése megkehlhetetlen, de nem elégséges az államszocializmus értelmezéséhez.⁴⁰

Az ötvenes évek vége, hatvanas évek eleje igencsak ellentmondásos volt Gáll szemszögéből nézve, mert különböző hatások érték. Elsőként az erősödő román nacionalizmust érdemes ezek közül kiemelni. 1958-ban megszűnt az önálló magyar egyetem

³⁸ Elég csak az 1957. novemberi moszkvai kommunista világértekezlet dokumentumát áttanulmányoznunk.

³⁹ Helyettese Balogh Edgár lett, aki a folyóirat első folyamának és a világháború előtti erdélyi baloldalnak egyik meghatározó személyisége volt.

⁴⁰ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 122.

Kolozsvárott, ugyanebben az évben kivonultak a szovjet csapatok Romániából. Az erőltetett iparosítás nyomán gyorsan változott a helyzet. Míg 1960 után Magyarországon jelentős mértékben haladt előre a desztalinizáció folyamata, addig ez nem mondható el Romániáról.⁴¹ Bár 1965 és 1970 között, Nicolae Ceaușescu első periódusában ezen a téren jelentős elmozdulás történt, ami tükröződött az RKP nemzetiségi politikájában is, több új, a magyar kulturális életet formáló intézmény ekkor jött létre.⁴² A nemzetközi kommunista mozgalom számára a kínai és a szovjet párt között kibontakozott vita ellenére a hatvanas évek első kétharmada sikeres időszak volt, amelyet az ürrepülés, a kommunizmus meghirdetése és a gyarmatok felszabadulása jelzett. E folyamat részeként a baloldali teória felfedezte a fiatal, a humanista Marxot, kezdetét vette az, amit később a marxizmus reneszánszának neveztek.⁴³

A humanista marxizmus

Gáll nem az élén haladt a szellemi megújulásnak az első időszakban, inkább – feltehetően örömmel – sodródott vele. Jól megfigyelhető az, hogy a korábban felejtésre ítélt román és az erdélyi magyar szociológia történetének kritikai bemutatása felől miként fordult az érdeklődése az antropológia, az etika, a humanista gondolkodás felé.⁴⁴ Ezek az elemek önmagukban is sokat mondanak Gáll eszmei arculatáról, de sajátos együtttest is képeznek, olyat, amely egy másfajta tudatosságot is tükrözni látszik. Azért írom ezt így, mert nem biztos, hogy ő maga ezt előre végiggondolta volna. Miről is van szó? Gáll ez idő tájt

⁴¹ Lásd erről például: Vladimir TISMĂNEANU: *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism*. University of California Press, Berkeley, 2003.

⁴² NOVÁK Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011.

⁴³ Arról az irodalomban vita folyt, hogy tényleges volt-e ez a reneszánsz, illetve kiterjedt-e a szocialista országokra, megérintette-e, alakította-e a hivatalos ideológiát, vagy sem.

⁴⁴ Elég elővenni *A humanizmus viszontagságai* című Bukarestben, 1971-ben megjelent kötetét, a hatvanas évek közepe után keletkezett tanulmányait.

vélhetően úgy gondolta, a politikai filozófiában, elméletben, a gazdaságtanban, illetve a liberális és szocialista értékrend alapelemeiben nincs, nem lehet átjárás a szemben álló felek, az egymást tagadó ideológiák között. Ám joggal remélhette azt: a társadalmi tények megítéléséről, az emberi természetről és erkölcsről lehet és kell párbeszédet folytatni. Ez a nyitás és befogadás, a tudományok új eredményeinek feldolgozásának időszak a Gáll életében, amelynek elengedhetetlen kelléke a dialógus a más nézeteket vallókkal. Dialógus – ez az egyik kulcsszava ezekben az években, a marxizmus megújulását is ettől várta.

1971 elején helyette, a nagy tekintélyű Balogh Edgár nyugdíjba vonult. Ennek kapcsán súlyos kritikát fogalmazott meg egy levélben Gáll főszerkesztői tevékenységével és elméleti orientációjával összefüggésben. Az őt ért vádakra Gáll tőle szokatlan keménységgel válaszolt. Arra az állításra, miszerint ő egy elvont humanizmus híve lenne, azt felelte: ő a szocialista humanizmust vallja, amelynek dialógust kell folytatnia más humanista irányzatokkal, mert nincs korszerű marxizmus modern antropológia, szociológia és etika nélkül.⁴⁵ Néhány évvel később még általánosabban fogalmazott: a „dialógus íratlan törvényei a vitapartner érveinek elfogulatlan mérlegelésére szólítanak. A párbeszéd logikája szerint a másik félnek is igaza lehet, tehát tanulni kell tőle. A marxi emberkép és humanizmus éppúgy korszerűsítésre szorul, mint e nyitott eszmerendszer többi része”.⁴⁶ Ez a megfogalmazás nem kevesebbet követelt a hetvenes évek végén – a neosztálinizmusba fordult Romániában, és a lengyel válság előtt –, mint a marxizmus teljes megújítását. Előbb idézett kötetében hangsúlyozta: „semmilyen elmélet sem vonhatja ki magát saját gyakorlatának bírálata alól, s ez a kritikai viszonyulás messzemenő hatással lesz majd magára az elméletre”.⁴⁷ A könyv egy másik helyén Gáll arról írt, hogy a keserű történelmi tapasztalatok sem indokolhatják „a kiegye-

⁴⁵ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 79–80. BALOGH Edgár: *Számadásom (1956–1993)* (Kom-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2000) című önéletrajzi kötetében kettőjük eltérő koncepciójáról megírta a saját értelmezését.

⁴⁶ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 156.

⁴⁷ Uo. 273. A kijelentés súlyának növelése érdekében a szerző az idézett részt kurziválta.

zést, a megalkuvást az embert alattvalói státusra kárhoztató viszonyokkal. A korszerű humanizmus nem békülhet meg a korlátlan, teljességre törő hatalmi struktúrákkal.”⁴⁸ Ez a szöveg nem volt másként érthető, mint a diktatórikus szocializmus bírálataként és kiállásként a demokratizálás mellett.⁴⁹

Igaz viszont az is, Gáll megfogalmazásai, nem ütköztek a kor politikai nyelvével, a hivatalos ideológiával. Hiszen a Nicolae Ceaușescu és az RKP nem kellett hogy magára vegye ezeket a súlyos megállapításokat, ő maga az ember felszabadulását hirdette, a sokoldalúan fejlett személyiséget eszményítette. Ezért aztán Gáll formulái, amelyek a szocialista életmódra, életminőségre, a szabad alkotó emberre hivatkozva sürgették a demokratizálást, az öngazgatás széleskörű bevezetését, nem váltották ki az óhajtott hatást a kommunista pártban.⁵⁰

Az egyre elégedetlenebb romániai magyar értelmiség, különösen az ifjabb generáció tagjai viszont hiányolták tőle a valóság elemzését, az adott viszonyokra alkalmazható fogalmakat, kategóriákat. Gállra is vonatkoztathatóak azok a megjegyzések, amelyeket Láng Gusztáv Földes László irodalomkritikai tevékenysége kapcsán fejtett ki. Láng szerint a korszak baloldali értelmisége a dogmatizmussal folytatott küzdelem közben arra törekedett, hogy antidogmatizmusa ne adjon teret a marxizmus bírálatának. Ezért aztán ez az irányzat nem teremtett önálló terminológiát, a feladatát a marxista elmélet és gyakorlat megtisztításában látta. Fel sem merült benne az eszmék és kategóriák érvényességének a kérdése, és nem ismerte föl a másképp kérdezés szükségességét. A baloldali értelmiség abban bízott, hogy ez a szellemi tisztító munka megnyitja az értelmes tevékenység lehetőségét a társadalom széles körei előtt. Amikor a remények nem váltak valóra, akkor nem maradt más, mint a

⁴⁸ Uo. 209. Az első mondatrész kurzív.

⁴⁹ Gáll több helyen is megemlékezett arról, hogy a hetvenes években milyen hatást gyakorolt rá Tanczos Gábor, aki ezen az alapon harcolt 1956-ban a magyar sztálinizmus ellen. Ugyancsak elismeréssel, együttérzéssel figyelte a „Budapesti Iskola” filozófusainak tevékenységét. Akkor igyekezett tőlük közölni, amikor Magyarországon ez szinte lehetetlenné vált a számukra. Más kérdés, hogy viszont gesztusokat nem kapott.

⁵⁰ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 249.

„tragikus hősiesség”, a csak azért is kitartás az eszmények mellett. Ennek a magatartásnak megvolt a maga pátosza, hasznosságát utólag nehéz megkérdőjelezni. Láng szerint „a mit kell, és a mit lehet” problémájára adott válasz megítélésére az utókor hivatott.⁵¹ Gáll és az a fajta progresszív baloldaliság, amely az adott viszonyok között kereste a megújulást, ily módon a hetvenes évek közepén két tűz közé szorult, sőt válságba került. Egyrészt mellett hatott az 1973-as energia- és olajválság, a gazdasági növekedés ökológiai következményeinek felismerése, és Alekszandr Szolzsenyicin *A GULAG szigetcsoport* című művének nyugat-európai fogadtatása. Utóbbi a korábbinál mélyebben szembesítette a kelet-európai baloldalt is a múltjával. Erre az időre esett a román nacionalista neosztálinizmus kibontakozása, az elnyomás, amely a magyarságot kettős minőségében – állampolgárként és nemzeti kisebbségként is – sújtotta.⁵²

Két kihívás volt ez, és Gáll mind a kettőre megpróbált válaszolni. Nem is nagyon tehetett mást, mert kritikásai is együtt látták a két viszonylatot. Ez az időszak, amikor a szocializmusba vetett hit, annak reménye, miszerint az képes a nemzeti-ségi kérdés megoldására, sok korábbi hívében is megrendült. Ugyanakkor a pártvezetés és a Securitate egyre inkább gyanakodva figyelte a *Korunk* főszerkesztőjét, bár nem annyira a baloldalisága, mint a magyar kisebbség érdekében kifejtett tevékenysége miatt.⁵³ Másik oldalon a magyar értelmiség egyre nagyobb része járhatatlannak tartotta azt az utat, amelyen ő járt. Gáll politikai alapállása arra épült, hogy *itt és most* mit lehet tenni a társadalmi és nemzeti célokért.⁵⁴ A vele vitatkozó

⁵¹ LÁNG Gusztáv: Földes László öröksége. Adalék kritikánk társadalomtörténetéhez. In: FÖLDES László: *Elvek és viták. Tanulmányok, kritikák*. Válogatta: LÁNG Gusztáv. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. 15., 18–19., 25.

⁵² Lásd erről: TÓTH Sándor: *Jelentés Erdélyből*. Dialogues Européens, Párizs, 1989.

⁵³ TIBORI SZABÓ Zoltán: Mit keresett a kommunista a grófnál? I–II. *Korunk*, 2012/7. 86–97. és 2012/8. 81–88. A belbiztonság aggódva figyelte Gáll kapcsolatfelvételét Teleki Ernő gróffal, erre 1977-ben került sor.

⁵⁴ Fontos ösztönzője volt a vitának, hogy Balogh Edgár *Itt és most* címmel jelentette meg a régi *Korunk*-ról szóló kötetét. BALOGH Edgár: *Itt és most*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1976.

azonban az *itt és mást* hirdették meg.⁵⁵ Az első komoly bírálókat a nála tizenöt évvel fiatalabb Bretter György filozófustól és tanítványaitól kapta. Bretter a *Tegnap és mai önismeret* című könyvét elemezte. Szerinte Gáll a nemzetiségi kérdést az osztálytársadalmi érdek alá rendeli, és mint pártideológus annak keretébe helyezi azt. Bretter úgy látta, Gáll a rész és egész viszonylatában értelmezi a nemzetiségi létet, pedig helyesebb lenne, ha az egyént állítaná a középpontba – tekintettel annak kulturális identitására és állampolgári mivoltára. A filozófus szerint a könyv szerzője taktikázik stratégiaalkotás helyett, és moralizál politizálás helyett. Számonkérte Gállon azt a fogalmi apparátust, amely képes a valóság bemutatására és a radikális következtetések levonására.⁵⁶

Az 1960-as, 1970-es évek új értelmiségi nemzedéke is meg akarta változtatni a világot, de azt nem olyannak látta, mint a korábbi, a valóságos kommunista mozgalomhoz csatlakozott, az emancipációt valóságos lehetőségként kezelő értelmiségiek csoportja. A marxizmus számukra csak az egyik lehetőség volt a sok közül, amelyen sötét foltot ejtett a nevében alkalmazott politikai gyakorlat, a létező szocializmus és annak romániai változata, a maga nemzetiségpolitikájával együtt. Gáll Ernő próbált utat keresni a fiatalabb nemzedék felé, ezért – igaz, két-éves késéssel – vitatkozó, de méltató írást közölt az 1974-ben megjelent közös kötetükről.⁵⁷ Kísérlete azonban durva visszautasításban részesült Tamás Gáspár Miklós tollából, aki köszönte, de nem kért a tényleges elemzés, ismertetés nélküli dicséretből.⁵⁸

⁵⁵ BRETTER György: *Itt és mást. Válogatott írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

⁵⁶ BRETTER György: Az ideológus és az ő nyelve. *Kellék*, 2003/23. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00018/06brettertord.htm> (Letöltve: 2017. 12. 08.)

⁵⁷ *Szövegek és körülmények*. (Szerzők: SZILÁGYI N. Sándor, MOLNÁR Gusztáv, TAMÁS Gáspár Miklós, ÁGOSTON Vilmos, BRETTER György, HUSZÁR Vilmos.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974., illetve *Korunk*, 1976/12.

⁵⁸ TAMÁS Gáspár Miklós: Pár hálátlan szó. Válasz Gáll Ernőnek. *Kellék*, 2003/23. Forrás: <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00018/07tgm.htm> (Letöltve: 2017. 12. 08.)

Gáll nem engedte el a füle mellett a kritikákat, de nem engedett filozófiájából. A hetvenes évek végén elkezdett írásai arról tanúskodnak, hogy kereste a megoldást a nyelvi-ideológiai problémára, de egyúttal igyekezett megvédeni, illetve eszméileg, etikailag is újraalapozni az *itt és most* programját. Gáll az 1978-as uppsalai szociológiai világkongresszus vitáiból azt a tanulságot vonta le, miszerint a csálthatatlan iskolák ideje lejárt, a társadalomtudományok sokszínűsége szükségszerű és jó. Ez persze megint virágnyelven fogalmazott következtetés, amelyet akkor értünk meg, ha az iskola szót az ideológiával helyettesítjük. Kiderül ez abból is, hogy ugyanezen írásában ismét a marxizmus szigorú, radikális önvizsgálatának szükségességéről beszélt.⁵⁹ Bírálta azt, amiért nem a helyén kezelte az ember-természet viszonyt, nem vette észre az ökológiai szempont fontosságát, vagyis az ökológiai válságért a baloldalt, a szocializmust is felelőssé tette.⁶⁰ Száműzni igyekezett a történelmi szükségszerűség sok mindenre felmentést adó és sok mindenre feljogosító fogalmát a baloldali gondolkodásból. Lucien Goldmant idézte, aki a kapitalista világ egyik alternatívájának a szocializmust, a másiknak a barbárságot látta. Tőlünk függ, melyik valósul meg.⁶¹ Gáll ehhez hozzátette: az emberiség története sosem volt mentes a megtorpanásoktól, és nincs abszolút biztosíték a jövőjére, a nem kívánt rossz is megvalósulhat.⁶² Az önáltató „történelmi” optimizmussal szemben hangsúlyozta, figyelni kell a negatív utópiákra, mert a félelem a holnapi, holnapután rossztól nem egyenlő a változások elutasításával, a maradisággal. A 20. század elég okot ad a tragikus életérzésre, a csüggedésre. Az aggodalmak megfogalmazása nem feltétlenül lefegyverző hatású, de a remény elvesztése elkeseredett cselekedetekhez vezet. Példa ezekre a baloldali terrorizmus, amely sokat árt a progressziónak.⁶³ Szerinte a világot fenyegető kihívásokra, a csüggedésre új alternatíva felmutatásával kell vála-

⁵⁹ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 86–87.

⁶⁰ Uo. 245–246.

⁶¹ Uo. 160.

⁶² Uo. 121.

⁶³ Uo. 151.

szolni. Ez az új a cselekvő, a valós lehetőségekre építő remény filozófiája, amely elvezet a szocializmus és a humanizmus „elodázhatatlan” találkozásához az öngazgatásban.⁶⁴

Nehéz lenne azt állítani – különösen a következő évtized fejleményeinek ismeretében –, hogy effajta utópista realizmus megalapozottabb, realisabb lett volna, mint kritikusainak elzárkózása a hivatalos ideológiától és az adott kereteken belüli politizálástól. Gáll arra figyelmeztetett: nem szabad délibábokat kergetni, helyett a tudomány segítségével meg kell ismerni a világot, a társadalmat, és annak eredményeire támaszkodva kell elvégezni a fennálló bírálatát. A mindenkori adottságok meghaladása, a holnap elé siető jövőkép megalkotása a feladat. Arra a lehetséges ellenvetésre, miszerint az utópiák több bajt okoznak, mint hasznot hajtanak – megvolt a válasza. Egyrészt emlékeztetett Marxra, aki a kommunizmust elsősorban a fennálló igazságtalanságok megszüntetését célzó mozgalomnak tartotta, és csak utána közösségi társadalomnak. Másrészt fellépett az utópia védelmében, mondván, az „csak akkor káros a cselekvés szempontjából, ha megakadályoz abban, hogy minden reális lehetőség előtt nyitottak maradjunk”.⁶⁵ Valóság és utópia között termékeny dialógus jöhet létre, mert az utópia nemcsak jövőkép, hanem betölti a status quo bírálójának szerepkörét is, és mint ilyen az *itt és most* jegyében működő forradalmi tudat.⁶⁶

Kétfrontos harc volt ez, amely kudarcra ítéltetett. Gáll stratégiája csak akkor lehetett volna sikeres, ha a korabeli román vezetés igényt tartott volna a saját értelmiségére, ha önkorrekciót akart volna végrehajtani, ha el tudta volna magáról hitetni, hogy demokratizálni akar és reformokat akar. Ennek a vezetésnek, ennek a politikának nem forradalmárookra, nem szuverén értelmiségre, hanem alattvalókra volt szüksége. Az érintettek ezzel tökéletesen tisztában voltak. Éppen ezért a humanista, kommunista kollégájuk, tanítójuk, kiadójuk ajánlata nem hangzott csábítóan.

⁶⁴ Uo. 325–327.

⁶⁵ Uo. 48. Ezt a gondolatot Rudi Supektől vette át.

⁶⁶ Uo. 113.

Maga Gáll is tisztában volt ezzel is, és ebből következően szűk politikai mozgásterével is. Kevesellte a megértést is, amelyet azok kapnak, akik megpróbálnak eredményeket elérni a nehezedő körülmények között, akik a filozófiát és az etikát is harci eszköznek tekintik.⁶⁷ Nem véletlen, hogy ebben a szorongatott helyzetében, amely egyúttal a tisztességes baloldali értelmiség, illetve a romániai magyar kisebbség helyzete is volt, Gáll az etika felé fordult. A politikai erő hiányát az erkölcs erejével igyekezett leplezni, kompenzálni. Ebben a konstrukcióban az etika mint nyomást gyakorló eszköz a közvélemény mozgósítását, a hatalmi szervek megfigyelmezését és a politikai problémák társadalmasítását szolgálta. Két kulcskategóriája a *méltóság* és a *sajátosság*. A méltó emberi élet az öniszervezés körülményei között valósulhat meg, de az a végállomás, a cél. Addig is, amíg az elérhető, kötelező emelt fővel közeledni, méltósággal élni, úgy, „mintha már a célnál volnánk”.⁶⁸

Ezt a problematikát Gáll összekapcsolta a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel, mert nála a felszabadulás társadalmi és nemzeti, illetve nemzetközi aspektusai elválaszthatatlanok voltak egymástól. Felfogása a hetvenes évek második felében változott, ő is követte kortársait, Király Károlyt és másokat, akik Helsinki után a nemzetiségi kérdést már nem Lenin alapján, hanem emberi jogi keretben értelmezték, és erről az alapról követelték a megoldásukat. Nem vitatta, hogy a rendezés az egyes államok feladata, tehát belügy, de utalt arra is, hogy a nemzetiségi kérdés kihat a nemzetközi együttműködésre.⁶⁹ Gáll a nemzetiségi és a nemzeti közötti párhuzamra helyezte a hangsúlyt, mert mindkettő az összetartozni akaró közösség önmeghatározá-

⁶⁷ Már 1975 nyarán Gáll arról panaszkodott Méliusz Józsefnek, hogy milyen kevesen értik, mit akar a vezető magyar kommunista értelmiség. A konkrét apropót vélhetően az *Ettersbergi töprengések* vártánál kisebb visszhangja váltotta ki. – GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 149.

⁶⁸ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 212–213.

⁶⁹ Ezzel a manőverrel egyesítette az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott, de a szocialista országokban visszhang nélkül maradt és nemzetiségek híd szerepét megfogalmazó tézist az emberi jogi megközelítéssel. Ugyanakkor elég tett a hivatalos román felfogásnak is, amely szigorúan belügyként kezelte a nemzetiségi kérdést. Lásd erről: FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 193–194.

sa révén jön létre.⁷⁰ Anélkül, hogy összehasonlította volna a Trianon utáni helyzetet a hetvenes évek romániai viszonyával – amelyekkel természetesen tisztában volt – elutasította a magyarság körében terjedő pesszimizmust. Felidézte Makкаи Sándor egykori, *Nem lehet* című írását – ez a kisebbségi sors elviselhetetlensége és éppen ezért vállalhatatlansága mellett érvelt. Szerinte a kollektív méltóság az, amit védeni kell, mert segíti az egyéni méltóság megőrzését a diszkriminációval szemben. Ezért amikor a nemzetiségek őrzik kultúrájukat, értékeit, akkor védik kollektív önazonosságukat. Ezen az úton jutott el Gáll a *sajátosság méltóságának* a fogalmáig, amelyet a szembenállás eszközének szánt az egyneműsítő kizárólagossággal szemben.⁷¹ Írása, a benne lévő elméleti és politikai implikációk okán is, vitát váltott ki, üzenete nem aratott sikert, főként nem a fiatalabb értelmiségiek körében.⁷²

Ugyanakkor az adott körülmények között kortársai, kritikusai sem dolgoztak ki jobb közösségi stratégiákat, ami persze nem jelenti azt, hogy az övé tökéletes lett volna. Maga sem gondolta így, de harcolt. Sokan kétkedéssel fogadták próbálkozásait, de közben ismertsége, tekintélye folyamatosan növekedett.⁷³

Illúziók nélkül: itt és most mint erkölcsi kötelesség – itt és mást mint akarás

Ez a komoly erőfeszítéssel létrehozott, hosszabb távra érvényesnek gondolt elméleti konstrukció és közéleti stratégia rövid idő alatt alapjaiban kérdőjeleződött meg. 1980-ban kitört a lengyel válság. Rá másfél évre jött a lengyel szükségállapot, nyomában

⁷⁰ GÁLL Ernő: *Pandora visszatérése*. I. m. 284–285.

⁷¹ Uo. 328. Ez az előbb sokszor idézett könyv zárógondolata.

⁷² Kiderül az ellenállás a velük folytatott levelezésből is, de ma is benne van e generáció emlékezetében. Lásd erre: MARKÓ Béla: Népvisélet és tornacipő (avagy miért nincs világhír, ha van). *Korunk*, 2017/4. 23. Ő sündisznóállásként értékelte ezt a pozíciót, de a fix pont keresését elfogadta.

⁷³ A budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó 1978-ban kiadta az írásait: GÁLL Ernő: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

új megvilágításba kerültek az államszocializmus strukturális problémái, beleértve a nemzeti függetlenség és szuverenitás ügyét is. Túl ezeken, a lengyel válság megrongálta a baloldali értelmiség pozícióját és addig létjogosultnak gondolt szerepfelfogását azokban az országokban, amelyekben a pártvezetés a politikai vonal megkeményítésében, nem a reformok kidolgozásában kereste a megoldást.

1982 januárjában, egy hónappal a szükségállapot bevezetése után Gáll azt írta naplójába: ebben az „alapvetően a lengyel drámától meghatározott helyzetben minden törekvés, minden megnyilvánulás kérdésessé vált [...] az erkölcsi kopás és a manipuláció következtében a fogalmaim, amelyek a marxista reneszánsz jegyeit viselik magukon, radikális átértékelésre, újraértelmezésre szorulnak”. Ehhez egy személyes megjegyzést is fűzött: „Egy rövid emberi élet igazán e folyamatok és szakaszok »áldozatává« válhat. Még »szerencse«, hogy időm, erőm és becsületem maradt a szembesülésre, a tudatosításra, a konzekvenciák levonására.”⁷⁴

Egy hét töprengés után Gáll megtalálta azt az eszmei fogódzót, amelynek segítségével a megújulást úgy hajthatja végre, hogy közben hű maradhasson elveihez, a baloldali értékekhez. Berlinguer nyomán az eurokommunizmust látta a követendő példának. Azért, mert ez az irányzat, szemben a szociáldemokráciával, túl akart lépni a kapitalizmuson, és mert – szemben a szovjet modellel – meg akarta őrizni az összes szabadságjogot. Csakhogy ami „*itt és most*” volt a nyugat-európai kommunisták számára, mint a naplóbejegyzés is mutatja, nem lehetett az Kelet-Európában, és legkevésbé Romániában. Gáll számára tehát azt jelentette, hogy az önvizsgálat és az újragondolás közben meg kellett találnia az „*itt és most*”, az értelmes cselekvés lehetőségét a romániai magyarságért egy olyan diktatúra körülményei között, amelynek akkor még a nomenklatúrájához tartozott. Bár ő már ezt a hatalmat nem tekintette a magáénak, és a hatalom sem számított rá. Azt, hogy miként alakult Gáll baloldalisága a nyolcvanas években, ezen a két szálon le-

⁷⁴ GÁLL Ernő: *Napló. I. I. m.* 94–95.

het nyomon követni. Nem lehetett a két feladatot rangsorolni. Hiszen ha Gáll Ernő cselekedni, hatni akart, akkor meg kellett újítania szellemi fegyvertárát, ami nem történhetett egyik napról a másikra. Eközben a magyarság helyzetének rohamos ütemű romlása viszont azonnali reakciót, tetteket követelt. Az intézmények védelme súlyos kompromisszumokkal járt, amire ő, mint ezt a *Korunk* védelmében tett lépései mutatják, készenek mutatkozott, akkor is, amikor sokan ezt pozícióföltésből következő megalkuvásnak látták. Gáll tudatában volt ennek, és annak, hogy a hitelességét csak akkor őrizhette meg az erdélyi magyar szellemi életben, ha vállalja a konfrontációt is – pont azt, ami a legkevésbé volt az ínyére. Tudta azt is, látványos jelét kell adnia: változik a gondolkodása, főszerkesztőként is nyitott a változásra, az új eszmék befogadására, a korabeli társadalmi valóság bemutatására. Az utóbbi feladat megoldása még nehezebb volt, mint az előbbié. A folyóiratra egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett, kíméletlenül működött a cenzúra.⁷⁵ Ebből a kelepcéből nem lehetett könnyen kiszabadulni.

Akadtt egy belső, lelki-elvi akadály is. Gáll Ernő készenek mutatkozott az önkritikára, de nem az önfeladásra. Kész volt arra, hogy Canossáig elmenjen, de Damaszkuszba már nem vágyott.⁷⁶ Canossát megérdemelt büntetésnek tekintette, de csak azért volt hajlandó a nyilvános zárándoklatra, hogy megőrizhesse hitelességét, visszaszerezhesse cselekvőképességét,

⁷⁵ Erről az időszakról sok hiteles visszaemlékezés olvasható a romániai magyar kulturális élet szereplőitől, Domokos Gézától Gálfalvi Györgyön, Kántor Lajoson át Markó Béláig.

⁷⁶ Gáll 1977 decemberében egy levelében így jellemezte Pierre Daix-t, a „megtért” francia kommunistát, aki leszámolt korábbi meggyőződésével: „Ő az a Saulus, aki úgy vált Paulussá, hogy érthetően indulatos fordulatában sokszor bizony a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti. Én az irányt közte és Medvegyev között keresem, de ezt is csak elvont síkon merem kijelenteni [...] Gyakorlatilag teszem, amit tehetek. Próbálok önállóan gondolkodni, írni és szerkeszteni [...] Szkepszisért én sem megyek a szomszédba, de nincs más választásunk. Nelson admirálissal mondom: Navigare necesse est [...] Én [...] a Bloch-féle docta spes, a bölcs, a valóságban létező tendenciákra építő remény embere vagyok.” – GALL ERNŐ: *Levelek...* I. m. 236. 1984-ben Cs. Gyimesi Évának azt írta, nem hisz a „magán-megváltásban”, de ő erre képtelen, nem léphet rá a damaszkuszi útra, nem mond le a közéleti szerepvállalásról. Uo. 457.

amellyel védheti a továbbra is fontosnak ítélt értékeket, érdekeket, tehet a társadalmi többségért és a magyar kisebbségért.

Ebben a bonyolult helyzetben a nemzetiségi kérdés magától sorolódott előre. Egyszerűen azért, mert a viszonyok drámai mértékben rosszabbodtak. A homogenizáció került a román kommunista párt társadalom- és nemzetpolitikájának középpontjába. Gáll mind teoretikusként, mind folyóirat-szerkesztőként, mind állampolgárként szembesült az így előállt helyzettel. Megkockáztatható: azért is kezelte a korábbinál is kiemeltebb módon a nemzeti-kisebbségi kérdést, mert ez tiszta képlet volt – okokon és teendőkön nem kellett sokat töprengeni, minden lehetséges módon védeni kellett a magyar nemzeti identitást. Erről 1981 márciusában azt írta Szász Jánosnak, nem lehet tagadni, hogy az ellentétes érdekű osztályok a kultúrában egyéni életművek alapján nyilvánulhatnak meg. „De tudomásul kell venni azt is, hogy létezik valaminő »kisebbségi nemzeti érdek«, ez pedig – többek között – az anyanyelvi kultúra fennmaradásában, sőt korszerűsítésében ragadható meg, az alkotó értelmiség egyes csoportjai vagy képviselői, illetve ezeknek művei kifejezésre juttathatják egy történelmileg nehéz helyzetbe került közösség alapvető érdekeit, törekvéseit.”⁷⁷

A másik feladat, a szocialista teória megújítása, több tájékozódást, elmélyülést igényelt.⁷⁸ Ez a munka sem ígért gyors, látványos sikert. Nem látszott, hogy az államszocializmus belátható időn belül radikálisan átalakulna, bár az sem, hogy válsága a belátható időn belül összeomláshoz vezetne. Se mozgósító erejű cél, se végrehajtható stratégia, se valóságos mozgalom – passzív és átalakulóban lévő munkásosztály, társadalom – ez volt a helyzet az egyik oldalon; a másik oldalon szerepvállalási kényszer, felelősségérzet múlt, jelen és jövő miatt. Mindezekhez képest a romániai magyar közösség bajai sokkal konkrétabban, megfoghatóbban nyomasztották lelkiismeretét. Gállnak egyre rosszabb kompromisszumokat kellett kötnie, de

⁷⁷ Uo. 359.

⁷⁸ 1981 végén azt jegyezte föl a *Napló*jába: a „tudományos szocializmus teljességgel alkalmatlan a valóság értelmezésére, a kollektív társadalmi tanulás biztosítására”. GÁLL Ernő: *Napló. I. I. m.* 91.

továbbra sem tudott jobb alternatívát.⁷⁹ Ez nem jelentette, hogy ne keresett volna új megoldásokat.⁸⁰ Végül is az ő számára az erdélyi magyarság kulturális védvonalaként volt, ahol megvetette a lábát, és igyekezett erőt és szövetségest gyűjteni a harchoz.⁸¹

Ebben a fél évtized alatt lényegesen megromlott helyzetben Gáll időszerűnek látta, hogy újra napirendre tűzze az *itt és most* kérdését. Új kötetébe bevette Balogh Edgár hasonló című könyvéről írt recenzióját. Cseppet sem véletlenül. Mondanivalójának a lényege: a *Korunk* első folyamának Gaál Gábor előtti időszakát, a radikális-liberális értelmiség jelenlétét nem a szocializmus távlata, hanem a harmincas években előretörő fasizmus felől érdemes megítélni. Ekkor ez a csoport a baloldal potenciális szövetségese volt a szélsőséges nacionalizmus, a fasizmus elleni küzdelemben. Gáll nem állt meg Balogh szűkkeblűségének bírálatánál. Kitért a jelen idejű *itt és most*-ra is. Arra figyelmeztetett, hogy amikor beszűkül a tér, akkor ez a fogalompár csak az adott helyzet követelményeire irányítja a figyelmet, ezzel bátoríthatja a pragmatizmust és igazolhatja a maradiságot. Ezért ezt a formulát célszerű kiegészíteni a breterri *itt és mást*-tal. Kettőségük lehetővé teheti a megtartó erő és a változásra törekvő dinamikájának összekapcsolódását.⁸² Kritikusai nem értékelték ezt a gesztust, e szöveg láttán ismét felvethették, ez taktikai engedmény, nem valódi befogadás. Gáll azonban a *Korunk* és önmaga védelmében megüzente: nem hajlandó erkölcsi harakirire, vagyis lemondani a kisebbség megmaradását segítő humanista örökségről.⁸³

A téma általánosabb összefüggésben is előkerült. Gáll Bretter György *Itt és mást* című, posztumusz kötetét azért méltatta,

⁷⁹ Vívódásairól a *Napló* és a *Levelek* egyidejűleg is beszámolnak.

⁸⁰ Gáll Ernő már 1977 végén azon örlődött, miért nem tudott ő is iskolát építeni, miként lehetne a *Korunk*hoz vonzani az új, kritikus nemzedék egyes tagjait. GALL Ernő: *Napló*. I. I. m. 21.

⁸¹ Gáll évekkel később Illyés Gyulára hivatkozott, aki szerint a nemzet közös vállalkozás, „akkor a nemzetiség százszorosán az. Éppen ezért az önbesorolásnak, a vállalásnak és megvallásnak pótolhatatlan fenntartó szerepe van!” – Uo. 146.

⁸² GALL Ernő: *Az erkölcs dilemmái*. I. m. 146–147.

⁸³ Ezt Gáll maga is látta a kötet egy másik tanulmányában, amelyben a nemzedéki kérdéssel foglalkozott. Uo. 192–193.

mert – saját szavai szerint – legalább utólag gyümölcsöztetni szerette volna impulzusait. Megjegyezte: az *itt és mást* morális vetületei fontosak. Ő megérti, ha a fiatalok meg akarnak szabadulni a terhes múlttól, de azt már nem, ha nem akarnak tanulni az előző nemzedékek tapasztalataiból.⁸⁴ Gáll kompromisszumot akart az új nemzedékkel. Ennek tagjai általában tisztelték őt, de már nem vártak semmi jót attól a baloldaltól, amelyhez tartozott. Ők a szabadságot tekintették a dolgok alfájának és ómegájának, kényszerzubbonynak érezték a *sajátosság méltóságát* és az *itt és most* imperatívuszát. Ez az utóbbi pedig Gáll szemében az értelmes létezés alapkövének számított.⁸⁵ Belátni és főleg elfogadni, hogy sokan szabadságot akarnak, s ha arra nincs esély, akkor legalább személyükben, gondolataikban, tudományos tevékenységükben szabadok akarnak maradni – nem volt könnyű. Gáll számára e platform elfogadása egyenértékű lett volna a harc feladásával, léte értelmének elvesztésével. Még az 1980-as évek közepén – elismerve a hetvenes évek csődjét – is úgy látta, hogy az együttélést nem lehet feladni, mert a teljes önfeladás (kivándorlás), vagy a testvérharc vállalhatatlan alternatíva. Szerinte a helyes válasz egy új magatartásmodell, az *itt* maradás etikájának a kidolgozása.⁸⁶

A dolgok rosszabbodása otthon és a világban nehezen tagadható tény volt. Gáll pedig nem mondott le vállalt szerepéről, bár ebben az időszakban már peremszemélyiségként határozta meg önmagát. Úgy ítélte meg, hogy ez a státusz nem kevesebb, hanem több felelősségvállalással jár. Kérdés, hogy a *sajátosság méltósága*, amely már a hetvenes években sem tömörítette egy táborba az erdélyi magyar értelmiséget, érvényes maradt-e az egyre ádázabb viszonyok között. Elvileg nem volt kizárt, hogy a kemény elnyomással szemben a magyar közösségek ezen az alapon védjék magukat. Valójában valami hasonló zajlott, de nem a hivatalos szférában, hanem a magánéletben és egyházi keretben, de nem a baloldali ideológia égisze alatt.

⁸⁴ Uo. 217–218.

⁸⁵ Elég végigolvasni Cs. Gyimesi Évával, Egyed Péterrel, Biró A. Zoltánnal, Gagyai Józseffel folytatott levelezését.

⁸⁶ GÁLL Ernő: *Napló. I. I. m.* 179–180., 287.

Közösséget védeni apró, a közösség számára szinte nem érzékelhető sikerekkel, és ezért a közösség csökkenő bizalma, támogatása nélkül, embert próbáló próbálkozásnak bizonyult.⁸⁷ Gáll minden erőfeszítése ellenére eljött a pillanat, amikor belátta, már nincs hozadéka a *Korunkért* eddig vállalt kompromisszumoknak. Ezért 1984-ben lemondott a főszerkesztőségről, nyugdíjba ment. Ezzel beismerte: abban a formában, ahogy elképzelte, gyakorolta évtizedeken át, már az ő magatartásmoddellje sem reális, éppen azzal hitelteleníti, ha mindenáron ragaszkodik a formájához. A lényegből azonban nem engedett. A vele vitatkozó, új utakat kereső fiatal szociológusok bírálatára Gáll ekkor is azt válaszolta: nem ért egyet „önlefokozó” attitűdjükkel, azzal, hogy el akarják magukat oldozni a közösségi kötöttségektől. Nem hajlandó a múlt totális megtagadására, mert az „esztétikailag” talán szép is lehet, de kollektív erkölcsi harakirivel ér fel. Hozzátette: lehet, hogy a népszolgálat eszméje elavult, lehet, hogy az adott helyzetben abszurd az értelmiséget társadalmi, közösségi hivatására emlékeztetni, de valami kell helyettük.⁸⁸

A nyolcvanas évek második felében két könyv is jelezte, milyen erőfeszítéseket tett Gáll Ernő arra, hogy az általa kívánt irányba terelje a szocialista elméletet, és hogy a nemzeti-nemzetiségi probléma mélységeivel megismertesse a szélesebb magyarországi közvéleményt.⁸⁹ Ez utóbbi könyv nem nyitott új fejezetet korábbi nemzetiségi témájú tanulmányaihoz képest, de megjelentetése a magyar-román viszony újabb mélypontján komoly jelentőséggel bírt.⁹⁰

⁸⁷ Ezt a szenvedéstörténetet a *Számvetés* című, 1990-es években megjelent könyvében részletesen megírta.

⁸⁸ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 543–544.

⁸⁹ GÁLL Ernő: *Az ezredforduló kihívása*. I. m.; GÁLL Ernő: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

⁹⁰ Visszhangja is ilyen volt, a magyarországi pozitív. A hazai és emigrációs reakciók már kritikusabbak. Erre jó példa Hanák Tibor recenziója, aki – némiképp folytatva a brettei kritikát – hiányolta a romániai valóság elemzését, mert Gáll felismerései csak a múlt megértését segítik, nem a jelenét. Hanák persze utalt a nyelvi-taktikai kényszerre, de kevés megértéssel. Nem értékelt Gáll marxista ihletésű humanizmusát, azt, hogy eltekintve négy évtized

Az ezredforduló kihívásaival foglalkozó könyvében Gáll elő-
re akart nézni, hogy „valós tendenciákra építhesse reményeit”.
Ez a munka úgy is olvasható, mint a marxizmus–leninizmus-
sal folytatott vita – a marxizmus megújítása jegyében. A könyv
fő mondanivalója szerint az olyan egyetemes problémák, mint
a béke, a technológiai imperializmus fenyegetése, a környezet
megőrzése, a bárminemű, tehát nemcsak gazdasági monopóli-
umok felszámolása „planetáris szolidaritást” követel. A demok-
rácia kulcskérdés, amelyet Raymond Aront – korábbi ideológiai
ellenfelét – követve a formális és a reális szabadságok össze-
egyeztetésével lehet elmélyíteni. Gáll a jelenre vonatkoztatva is
érvényesnek ítélte a haláltáborban megölt Halász Gábor meg-
állapítását, miszerint erőnyeinek és hibáinak ismeretében ott
kell folytatni a polgárosodást, ahol abbamaradt. Persze Gáll
nem a kapitalizmus restaurációjára gondolt, hanem a polgári
értékek „megszüntette megtartására”, de mindez akkor is na-
gyon „revizionistán” hangzott. Szerinte a létrejövő-megterem-
endő új világrendszerben (vagyis a világ kettéosztottságát meg-
kell szüntetni) helyet kell kapniuk a kis népeknek is, mert a
sokszínűség fontos tényező. Nincs jobb válasz a kihívásokra a
humanizmusnál. Ennek azonban különböznie kell a korábbi
évtizedekben kialakított képtől, mert nem tartható a marxista
antropológia azon tétele, miszerint az ember jó, csak a társa-
dalmi viszonyok rontják el – Auschwitz az ember mélyén rejtőző
rosszat hozta felszínre. Az ember-természet viszonyt nem lehet
csak az ember szemszögéből látni, a természettel kapcsolatban
az emberiségnek vannak erkölcsi kötelezettségei. Gáll némileg
módosította korábbi nézeteit az utópiáról. Ebben a könyvben
nem vitatta veszélyességüket, kiemelte, a jövőképek bírálatá-
ra, a velük szembeni kételyre szükség van. Különösen azután,
hogy az 1970-es évek elűzték a világ közeli átalakíthatóságá-

tapasztalatától, még mindig – most Jászi Oszkára hivatkozva – a szocializ-
mus és a nemzet találkozásáról beszél. – HANÁK Tibor: Az elköteleződéstől a
szabadon lebegésig. Új Látóhatár, 1989/3. 412–415. Ebben az igazságtalan
kritikában sok igazság volt. Gáll csak 1990-ben ismerte meg Hanák írását, és
a neki írt levelében keményen védte a maga „legalista” taktikáját arra hivat-
kozva, hogy a valóságot az akart világ említésével is lehet bírálni. – GÁLL Ernő:
Levelek... I. m. 612–613.

nak délibábját. A szerző szerint a marxizmus elmaradt a technológiai és gazdasági fejlődést megalapozó tudományok haladásától, kanonizált változata (vagyis a marxizmus-leninizmus) elveszítette ösztönző szerepét. Ezek a megállapítások egy kelet-európai ideológus tollából 1986-ban jelentős megnyilatkozások voltak. Gáll Herbert Marcusét idézte, aki szerint a kritikai gondolkodás hamis, ha nem bizonyítja a mai uralkodó létfeltételek hamisságát.⁹¹

Nem véletlenül hivatkozott erre a szövegrészre, hiszen az a létező szocializmusra is vonatkozott. Kérdés viszont, vajon Gáll maga megfelelt-e ennek a követelménynek? Igenis, meg nem is. Igen, amennyiben a hivatalos diskurzushoz képest mást – több helyen gyökeresen mást – és fontos dolgokat mondott ki. Nem, amennyiben a valóság sok lényeges dimenziójáról nem szólt. Tehetett-e volna mást, írhatott-e volna keményebben? Természetesen, de ő az adott körülményekkel számolt és azok között akart hatni, továbbgondolkodtatni. Ez a stratégia erős filozófiai és etikai alapra épült, de ideológiai-politikai tartalma és formája egyre bizonytalanabbá és vitathatóbbá vált. Az a szocializmus, amelyért Gáll harcolt, csak nyelvi alakjában egyezett azzal, amit a hivatalos ideológia képviselt, mivel az a szocializmus fogalmát inkább a valóság elleplezésére és a hatalmi elit összetartására, identitásának erősítésére használta. A vezetői csoport nem kért a humanizálás, a demokratizálás, a kisebbség jogainak tiszteletére alapozott integráció programjából. Az elnyomott többség és kisebbség túrt, de nem hitt a szocialista eszmékben, a potenciális ellenzék szabadságot akart, és nem kért helyet a létező szocializmusban, már a rendszer céljaival sem tudott azonosulni. Igazság szerint mind a Gáll-féle, mind az ellenzéki stratégia mögül hiányzott a politikai erő. Így azután amíg a kelet-európai államszocializmus működött, amíg a Szovjetunió nem mondott le regionális befolyásáról, a Brezsnyev-doktrínáról, amíg a tömegek nem mozdultak meg, addig az ellenállás mikéntjével kapcsolatos vita eldöntetlen maradt.

⁹¹ GÁLL Ernő: *Az ezredforduló kihívása*. I. m. 71. A bekezdésben foglaltakhoz lásd: 26., 33., 37., 74–75., 92., 114., 127., 197–198., 277., 287., 298. és 310–311.

A peremen

Erre a polémiára a lázadás, a Ceaușescu-diktatúra egyik pillanatról a másikra történő összeomlása, az egyidejű kelet-európai rendszerváltozás tett pontot – nem Gáll, hanem kritikusi javára. Az új helyzetben – egy ideig – ők lettek a véleményformálók. Az ő stratégiáján túllépett a történelem, a szocializmus, mint cél, mint elméleti-gyakorlati kérdés lekerült a napirendről. Ezt sokan gondolták akkor így, közülük a leghíresebb Francis Fukuyama. Nem így állt a helyzet a nemzetiségi, kisebbségi kérdéssel, amely továbbra is megoldásra várt (és vár ma is) Romániában, a világban. Az *itt és most* és az *itt és mást* vitája más – politikailag jobb, demográfiailag rosszabb – helyzetben folytatódott. Elég, ha az RMDSZ stratégiájával, taktikájával kapcsolatban évtizedek óta zajló polémiára gondolunk.

Gáll Ernő a Ceaușescu bukását megelőző napokban a magyarországi fejleményeken, a rendszerváltás velejáróin szörnyülködött, amiért a baloldal önmagát számolja föl. Ebből jött a felismerés: „Mindez az én ellehetetlenülésemet is jelenti ott, s így az itthoni peremlét – pillanatnyilag minden távlat nélkül.”⁹² A romániai neosztálinizmus bukása után számított arra, hogy ismert baloldaliként az új érában nem osztanak lapot neki, de bízott abban: a magyarság érdekében folytatott tevékenységét elismerik. Így is lett, de befolyását nem őrizhette meg. Ezt nehéz volt tudomásul vennie. Egy bő évvel a fordulat után panaszosan írta a naplójába: „az én életem ráment egy »közösség-központú« életstratégiára. 40 évig a nagy szocialista közösség illúziójában éltem, utána pedig a nemzetiségi közösséget akartam szolgálni. Az első illúzió összeomlása kataklizmaszerűen sújtott le, a nemzetiségi »közösség« pedig fűtyül az erőfeszítéseimre. Nem ártott volna több individualizmus a szó nemes értelmében és több »szabadságközpontúság«. Későn ébredtem rá az egyéni szuverenitás értékére, s most is csak »savanyú a szőlő« alapon fogadtam el. Késő [...]”⁹³ A kilencvenes évek elején Gáll is hajlott arra, hogy a szocializmus történetét és benne a magáét

⁹² GÁLL Ernő: *Napló I.* I. m. 324.

⁹³ GÁLL Ernő: *Napló II.* I. m. 54.

zsákutcának, tévedésnek tartsa. A nacionalizmussal foglalkozó első rendszerváltás utáni könyvében az antifasizmust nevezte meg az egyetlen számára is elfogadható hitvallásnak és élet-tartalomnak.⁹⁴ Szomorúan vette tudomásul a hatvanas–hetvenes évek neomarxizmusának avulását. „Tényleg így lenne? Nem maradt semmi a remény filozófiájából, az utópiák új távlatot nyitó szerepéből? Mindent elnyel a pillanatnyi praxis, az érdek, a profit hajhászása? Csak ez a jövő?”⁹⁵ Mindez drámaian hangzott, de Gáll Ernő sem az elmélet területén, sem a maga gyakorlatában nem vonult ilyen messzire vissza. Önvédelmi ösztöne és igazságérzete nem engedte meg neki, hogy teljes egészében megtagadja életét, a baloldaliságot és a szocializmust mint múltat és mint reményt.

Mondhatta volna: elég idős vagyok ahhoz, hogy háttérbe vonuljak, ám őt nem ilyen fából faragták, még elég fiatalnak érezte magát az útkereséshez. Egész életét a felelősségérzés és vállalás csapdájában töltötte, miért éppen most akart volna megszabadulni a szorításából? Ám itt sokkal többről van szó, mint valami megszüntethetetlen cselekvési kényszernek történő önkéntelen engedelmességről. Az 1990-es években nem jött el a sokak által remélt polgári aranykor, a szolidaritás erkölcsi helyett a vadkapitalizmus dzsungeltörvényei uralkodtak el a térség országaiban.⁹⁶ Az elméleti munka folytatására serkentette az is, hogy két évvel a diktatúrák bukása után a baloldal újraéledt a térség országaiban Lengyelországtól Magyarországon át Bulgáriáig. Bár e kormányokról gyenge teljesítményük okán lesújtó véleményt alkotott.⁹⁷ Később azt írta a térség baloldali pártjairól: „Hiába vannak uralmon a legtöbb országban, politikájukat a neoliberalizmus határozza meg.”⁹⁸

⁹⁴ GÁLL Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1994. 115.

⁹⁵ GÁLL Ernő: *Napló II*. I. m. 120.

⁹⁶ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 115.

⁹⁷ GÁLL Ernő: *Napló II*. I. m. 369. Gáll negatív véleményét a nyugati szociáldemokrácia és a Horn-kormányzat sem ingatta meg.

⁹⁸ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 784. Ez egyik utolsó levele, amelyben engem sem kímélt, amiért nem adtam átfogó elemzést a magyar helyzetről, a nemzetközi szociáldemokráciáról.

Az ekkor elharapódzó ökológiai, társadalmi problémák, a tömeges szegénység, az újraéledő nacionalizmusok a baloldali teória újjáélesztésére, a nacionalizmus elleni harc folytatására mozgósították Gállt. Reális veszélynek látta a barbárság előretörését, a civilizáció visszafejlődését.⁹⁹ Nem ő volt és nem ő az egyetlen, aki így gondolta, gondolja a radikális baloldali Mészáros Istvántól Samuel P. Huntingtonig. Nem változott meg véleménye a kapitalizmusról, az imperializmusról sem, a kritikátlan viszony ebben az irányban teljesen elfogadhatatlan volt a számára.¹⁰⁰

Bizalmatlan volt Gáll a posztmodernnel szemben is, mert távlatait nem érezte biztatónak.¹⁰¹ Paradox, de ez a bizalmatlanság nem kis mértékben abból a véleményéből eredt, miszerint a posztmodernben az értelmiség már nem képviseli a társadalom egyes csoportjait, az „egyetemes alanyt”.¹⁰² Ezt a fejleményt Gáll elismerte, de a tényébe nem akart belenyugodni. Nem fogadta el a posztmodernről azt sem, hogy a gyors változások irrelevánssá tették volna a múltat.¹⁰³ Nem gondolta azt sem, hogy a posztmodern szkepszis, tehát a haladásba, az utópiákba, nagy ideológiákba vetett hitek megrendülése felmentést adhat az elméleti munka, a jövő tervezésének kötelezettsége alól.¹⁰⁴ Sőt, utolsó könyvében is kiállt az utópiák mellett, mert azok nem eltávolítanak a valóságtól, hanem annak „potenciális részeként – megváltoztatására sarkallnak”.¹⁰⁵

⁹⁹ GÁLL Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. I. m. 114. Gáll itt nem Lucien Goldmanra, hanem Hannah Arendtre hivatkozott.

¹⁰⁰ GÁLL Ernő: *Napló II*. I. m. 90.

¹⁰¹ GÁLL Ernő: *A nacionalizmus színeváltozásai*. I. m. 204.

¹⁰² Ezt az észrevételt magára is vonatkoztatta. Ennek kapcsán élete egyik mélypontján ezt írta a naplójába: „Valóban nem képviselek senkit. A szovjet konzervatív puccs bukása után már nem védhetők egy reformszocializmus eszméi-értékei sem. Marad valaminő éteri »baloldaliság« melletti kitartás, s ebben megőrizhetők a szocialista ideál bizonyos elemei. De a bolsevizmustól (visszamenő hatállyal is) el kell szakadni. Persze a romániai magyar művelődés frontjáról sem hagyom magam kiteszítani.” – GÁLL Ernő: *Napló II*. I. m. 87.

¹⁰³ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 95.

¹⁰⁴ Uo. 18., 37.

¹⁰⁵ Uo. 27.

Gáll úgy érezte, érdemben segítheti a baloldalt szellemi, erkölcsi megújulását. Az ezzel kapcsolatos problémák megoldásának kulcsát, a hitelesség visszaszerzésének módját a múltért, jelenért és jövőért vállalt felelősségben látta. Utolsó könyve lényegében erről szólt. Szerinte a tudomány és a technika fejlődése, a természet sérülékenysége érvényessé teszi Jean-Paul Sartre tételét, miszerint minden ember felelős azért, ami a világban zajlik.¹⁰⁶ A baloldálnak vállalnia kell a múltért való felelősséget – a kommunistáknak a diktatúraért, a szociáldemokratáknak azért, mert lemondtak a radikális kapitalizmus-kritikáról. Kétségtelen, hogy ez a „szerves értelmiségi” szerepéhez ragaszkodó teoretikus nem könnyen talált politikai ágenszt, akivel együttműködhetett volna. Végül, ha nem is fenntartások nélkül, Gáll a politikai felelősséget a jövőért a szociáldemokráciára osztotta.¹⁰⁷ Ám feltette a kérdést is: összeegyeztethető-e a mai és a holnapi tőke arroganciája a szociáldemokráciával, fenntartható-e kiegészésük?¹⁰⁸ A megfelelő válasz az új szociáldemokrata stratégia lehet, amely nem mond le a radikális reformokról, a posztkapitalista értékek képviseléről sem.¹⁰⁹

Gáll tehát „hátról is”, „előlről is” kilógott az 1990 utáni baloldali mainstreamből. Elvetette a diktatórikus baloldali hagyományt, de nem tagadta meg egészében a szocialista rendszert és főleg nem a szocialista eszméket. Ez sok megjegyzéséből kiderül. Az előbbi bizonyítására itt elég az egyiket idézni, azt, amit az októberi forradalom évfordulóján, 1992. november 7-én írt a naplójába: „Mintha sohasem lett volna ez a nap egyike azoknak, amelyek 75 évvel ezelőtt »megrendítették a világot«. Senki sem említi, de a történelem még nem mondta ki az utolsó szót. Valamilyen »fellebbezési tárgyalásra« még egyszer sor kerül.”¹¹⁰ Gáll – mint láttuk – a szocialista elméletről, marxizmusról már a hetvenes-nyolcvanas években sok bíráló megjegyzést tett. 1990 végén mégis szükségesnek tartotta leszögezni: baloldali

¹⁰⁶ Uo. 13.

¹⁰⁷ Uo. 46.

¹⁰⁸ Uo. 41.

¹⁰⁹ Uo. 41., 46.

¹¹⁰ GÁLL Ernő: *Napló II.* I. m. 172.

vagyok, és „nem tudom a marxizmust óriási tévedésnek tekinteni”.¹¹¹ Nem alaptalanul tréfálkozott vele Szász János, amikor közös küzdelmük tapasztalatait és párhuzamos életüket összegezte 1998-ban: „Pest a világ közepe, de én Budán lakom. Kolozsvár ott van a zsebemben és Bukarest a párnám alatt. Egy kúp gesztenyepüré tetején ott ülsz te és Marxot siratod.”¹¹² Erdélyben nem volt könnyű partnert találni a baloldal talpra állításához. A baloldal tekintélyét tönkretette a neosztálinizmus, a nemzeti elnyomás, csorbította a kádári Magyarország éreltelensége. Az új elitcsoportok saját arcukat itt is az antikommunizmus jegyében építették fel. Gáll, miközben sok kritikával egyetértett, védelmére kelt a baloldali hagyománynak, és folytatta az útkeresését is. *Számvetés* című könyve kettős céllal született. Elsőként azért, hogy saját szerepét tisztázza. Gáll vállalta a felelősséget a *Korunk* több mint negyedszázadáért, a mulasztásokért és néha a magalkuvásokért is. Együttal bemutatta azt is, mennyit tett ez az orgán a romániai magyar művelődésért. Később úgy értékelte, hogy a folyóirat elősegítette a „szerves” és a tradicionális értelmiség közötti szövetség létrejöttét a beolvasztó nacionalizmus ellen.¹¹³ Gáll másik célja volt a szenvedések, szenvedéseinek bemutatásával hitelesíteni a baloldali hagyományt, és segíteni átmentését az új korszakba. Erről Domokos Gézának azt írta: elismeri, a baloldaliság relativizálódott, de ebből nem következik, hogy „nekünk” (vagyis Domokosnak is), akik „a hetvenes évektől kezdve humanista és nemzetiségi jelentést próbáltunk belevinni, ma és holnap teljesen hátat szabadna neki fordítanunk”. Ő éppen azt akarja felmutatni, ami ma is érvényes a baloldali értékrendből, és fontos lesz a 21. század távlatában is.¹¹⁴

¹¹¹ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 610.

¹¹² Uo. 761.

¹¹³ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 163. Itt Gáll megjegyezte: a sajátosság méltósága is a baloldal eszmei megújulásának jegyében született.

¹¹⁴ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 749.

Mérleg

Nem lehet megkerülni a kérdést: mit tett hozzá Gáll Ernő a politikai társadalom- és politikaelmélethez, a magyar baloldal történetéhez?

Legelőbb azt kell méltatni, hogy nem hagyta a földön heverni a fontosnak ítélt témákat, és felvette az arcába dobott kesztyűt, párbajra kelt önmagával és a világgal. Ez – véleményem szerint – azt jelenti, hogy a világ, a hazája, a térség népeinek sorsát befolyásoló kérdések közül mindazt, amiben illetékesnek és képesnek érezte magát, a legjobb tudása szerint igyekezett megválaszolni. Nem azért vállalta ezeket a feladatokat, mert mindenre alkalmasnak tartotta magát, hanem azért, mert kötelességének tekintette a szembenézést a világgal, az igazságtalanságokkal, s mert ragaszkodott ahhoz a hivatáshoz, amit szerinte egy értelmiséginek vállalnia kell. Gáll meg akarta tenni, ami tőle telik. Ez sikerült neki, megtette, ami tőle telt. Nem mondható el ugyanakkor, hogy céljait megvalósította volna. Helyesebben nem mondhatjuk el, hogy azok a célok, amelyeket ő is, mint a többi igaz baloldali magáénak vallott, megvalósultak volna. Ennek ő is a tudatában volt, de legalább megpróbálta újra és újra. Túl akart lépni a saját árnyékán, de nem menekült előle. Mindezt azért, hogy a közösség, a társadalom, nemzete előbbre juthasson, felszabadulhasson a külső kényszerek hatalma alól. Gáll *komolyan vette a népszolgálo, a szerves értelmiségi ideáját és ideálját*.¹¹⁵

Egy ilyen méretű életmű létrehozásához az is kellett, hogy Gáll Ernő ne fogadja el azt a tételt, miszerint a „szubjektív” politikai-ideológia elköteleződés és az „objektív” tudományosság kizárják egymást. Persze azzal tisztában volt: a tudományt nem szabad napi politikai célok szolgálatába állítani, a kutatást saját szabályai szerint kell folytatni. Morálfilozófusi, társadalomelméleti, nemzetiségi kutatásaiban mindig a szakirodalomra támaszkodott, abból merített. Szaktudományos teljesít-

¹¹⁵ Lásd erről saját tanulmányait a *Tegnap és mai önismeretben*, illetve BARDI Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013. 454–468.

ményének megítélése nem ennek a tanulmánynak a feladata. Tárgyunk kapcsán annyit azonban muszáj megjegyezni: igazi „köztudós” volt, aki személyesen és szerkesztőként is sokat tett azért, hogy az a közösség, amelyhez tartozott, minél többet tudjon a nemzeti-nemzetiségi kérdésről, a világ szellemi haladásáról. Gáll egész életén végigvonul a *nacionalizmus elleni* harc, miközben egész életében küzdött a nemzetiségi jogokért, a nemzeti közösségek fennmaradásáért, kultúrájuk gazdagításáért. Jóval több volt ez, mint a hagyományok őrzése, tisztelete. Ő az egyetemes kultúra befogadásával is segíteni igyekezett a kisebbségi sorsban élő magyarság felemelkedését. *Kultúra: ez volt a válasza „a bezárkózva fennmaradni vagy asszimilálódva modernizálódni” dilemmájára.* A kultúra több mint tudás, mert erkölcsi fegyver is az emberi, társadalmi és nemzeti emancipációért folyó küzdelemben. Nem a vér, hanem a közös sors vállalása, a közös kultúra és a közösnek vallott cél az, ami összetartja, újrakonstruálja a nemzetet, nemzeti közösséget. *Etika és felelősség.* Ez az a tengely, amely szüntelen, belső parancstól hajtott mozgásával Gáll Ernőt szellemi és politikai tevékenységre készítette, elvezette az azonosuláshoz a szocializmussal, és arra ösztönözte, hogy sorsközösséget vállaljon a magyarsággal. Gáll a nemzet és szocializmus közötti kapcsolat megoldását a baloldali teória egyik kiemelt feladatának tekintette.

Sokat küszködött a modern, posztmodern világ erkölcsi problémáival. Talán túl nagy jelentőséget tulajdonított a moralitásnak, a közember közös ügyekért viselt felelősségének. Nehéz emellett érvelni a tömegtársadalom korszakában, amikor az ember törpének érzi magát a metropolisokban, a piac és az információk forgatagában, amikor a tőke és munka, a nagyhatalmak és kis országok közötti erőviszonyok rendkívül egyenlőtlenek. Érthető viszont az is, ha valaki – különösen, ha egy veszélyeztetett kisebbséghez tartozik – mozgósítani, morális tudatra, öntudatra akarja ébresztetni azokat, akik megfosztva érzik magukat a kor vívmányaitól, akik rettegnak a jövőtől, és nem hisznek a változtatás lehetőségében. Gáll a saját maguk emancipációja érdekében beleszólásra akarta bírni az embereket. A javítás, a változtatás vágya részvételre, összefogásra

ösztönöz. E folyamat elvezet a közösséghez, a szabad emberek kis és nagyobb közösségéhez, amelyeknek egyszerre kerete és egyike a nemzet. Ugyanakkor – vethetjük ellene –, ha a mai feltételekkel nem szembesül a felelősségvállalás imperatívusza, akkor könnyen a szándékkal ellentétes hatást válthat ki: nem mozgásra kényszerít, hanem nyomasztó súlyával a földre nyomhat, lebéníthat. Gáll nem így gondolta, mert mindvégig optimista maradt, de maga is előbb az értelmiség lelkiismeretét szerette volna mozgásba hozni. Utolsó könyvének utolsó két bekezdése erről szólt. Abban bízott, hogy a 20. század tanulságai felelősségvállalásra kényszerítik az írástudókat, és követik az antifasizmus és a népfront szószólóját, Lukács Györgyöt, akinek ez „az öröksége az új század perspektívájában is időszerűnek ígérkezik, hisz tömörítheti az észszerűség, az emberség, a demokrácia és a társadalmi igazságosság híveit. Ilyenképpen a felelősség dicsérete szükségszerűen elvezethet az egyetemes érdekeket és értékeket védelmező, új értékeket alkotó, erkölcsileg mélyen motivált, a közösség iránt elkötelezett és ugyanakkor kritikai értelmiségi laudatójához.”¹¹⁶ Azért is kapott a morál kulcsszerepet Gáll politikai gondolkodásában, mert a legfontosabb társadalmi problémákról évtizedeken keresztül nem lehetett a nyilvánosság előtt megfelelő nyelven beszélni. Még kevésbé lehetett alternatív politikai stratégiákat megfogalmazni – még a párton belül sem, nemhogy a nyilvánosságban. Bírálói ezért aztán joggal tették szavá: fogalmai, kategóriái a valóság és a jövő közötti térben mozognak.¹¹⁷ Gáll azzal védte magát – ugyancsak joggal –, hogy a *sollenek*, a *kellések* megfogalmazásával is lehet éreztetni a valós helyzetet, hiszen emlegetésük utal a tényekre, a hiányukra.¹¹⁸ A fennálló világrénd,

¹¹⁶ GÁLL Ernő: *A felelősség új határai*. I. m. 217. Mindenesetre érdekes párhuzam, hogy Gáll Lukácsot idézi, a hozzá hasonló mentalitású humanista Poszler György Jászi Oszkárban és Bibó Istvánban látta a vállalható baloldali hagyományt. Lásd: POSZLER György: *Vonzások és taszítások*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1994. 56–75.

¹¹⁷ Bretter György volt az első, aki elmarasztalta a „középfogalmak” használatáért, de ugyanezt később Hanák Tibor is szavá tette: azt, hogy nem elemzi a konkrét romániai helyzetet. Lásd a már hivatkozott helyeket.

¹¹⁸ GÁLL Ernő: *Levelek...* I. m. 612–613.

termelési módok, politikai rendszerek hiányosságait az etikai vetületük segítségével érzékeltette, ami azért is hasznos megoldásnak látszott a számára, mert azt gondolta, az erkölcsi érzék felkeltésével cselekvésre készítheti a potenciális politikai szereplőket. Gáll bízott abban, hogy a morál legalább részben pótolni tudja azt, amire a helyhez kötött érdek, a kiüresedett politika nem képes. Kétségtelen, ez a megoldás, tehát a társadalmi problematika és a politika morális üggyé tétele okozott és okoz nehézségeket mind a teória, mind a gyakorlat számára. Ezekkel szemben ott áll az érdem, hogy Gáll túlvezette a baloldali politikai gondolkodást az osztályharc, a végcél mindenre felhatalmazó erkölcsén, és az új kor nagy kérdéseire adható humánus válaszok keresése felé terelte azt. Ezt a problémát Gáll is érezte, vélhetően ezért is törekedett az *utópia* védelmére és rehabilitációjára. Azon megállapításai, melyek szerint az utópia része a valóságnak, vagy hogy a negatív utópia pozitív is lehet, amennyiben a fennálló viszonyok elfogadhatatlanságát és a lehetséges még rosszabbat fejezi ki, fontos meglátások. Gáll a reményt a tudományok révén újraalkotott és a társadalom minél nagyobb részének részvételével megvitatott jövőképekkel látta megalapozhatónak.

Végül fel kell tennünk a kérdést, hol a helye ennek az örökségnek a baloldali társadalmi elmélet történetében, milyenek a tanulságai a mai útkeresők számára? Egyben biztos vagyok: Gáll Ernő munkássága fontos része, egyik példája a baloldali gondolkodás 1968 utáni próbálkozásainak. Életműve egészet alkot, együtt nézve több, mélyebb a részeinél, minőségét jelzi, hogy a tévedéseiből is tanulni lehet. Ma is sok gondolata fontos és igaz. Én kettőt emelnék ki az előbb felsoroltak mellett. Elsőként azt hangsúlyoznám: Gáll nem magányos ígéhirdető, hanem a valóságból tanulni igyekvő, a más ideológiákkal dialógust folytató gondolkodó volt, aki nem elégedett meg a vissza a gyökerekhez jelszavával, nem hitt a szellemi önnemzésben. Másodikként a kapitalizmuskritika, tehát a jelent, a mai kapitalista rendszert meghaladni igyekvő gondolkodás fontosságára utalnék. Egyfelől, mert nincs hova visszavonulni a társadalmi emancipáció, az emberhez méltó, a földön fenntartható élet

programjától. Másfelől, mert Gállnak igaza volt, van: lehet rosszabb is. Utópia és felelősségvállalás: egyik sem nélkülözhető a baloldali teória eszköztárából.